

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ VE ANTROPOLOJİ ANABİLİM DALI

CUMHURİYETE GEÇİŞ SÜRECİ VE TÜRK
ROMANCILARINA GÖRE SOSYAL DEĞİŞME
OLGUSU :
“AHMET HAMDİ TANPINAR ÖRNEĞİ”
(1901 - 1962)

(Yüksek Lisans Tezi)

COŞKUN ÖZTÜRK

İSTANBUL 1998

İÇİNDEKİLER

Önsöz	5
Kısaltmalar	7

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu, Amacı, Önemi ve Sınırları.....	8
B. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları.....	8
C. A.H. TANPINAR'ın Hayatı ve Eserleri İle Eserlerine Yansıyan Bazı Görüş ve Düşünceleri.....	11
1. Hayatı.....	11
2. Eserleri ve Eserlerine Yansıyan Bazı Görüş ve Düşünceleri.....	13

I. BÖLÜM

TANZİMATTAN CUMHURİYETE GEÇİŞ SÜRECİ VE EDEBİ BİR TÜR OLARAK ROMAN

A. Tanzimata Giden Yol.....	28
B. Tanzimat Dönemindeki Başlıca Değişim ve Yenilikler.....	36
1. Askeri Sahada Yapılan Yenilikler.....	36
2. Devlet Yönetiminde Yeniden Yapılanma.....	38
3. Eğitim Sahasında Yapılan Yenilikler.....	39

4. Eğlence Hayatında Yaşanan Değişimler.....	40
C. Tanzimatta Toplumsal Muhalefet: Roman ve Romancılar.....	41
1. Tercüme Hareketleri.....	41
2. Cemiyetler.....	43
2.a. Yeni Osmanlılar Cemiyeti (Jön Türkler).....	43
2.b. İttihat ve Terakki Cemiyeti (İttihad-i Osmani).	44
3. Edebi Bir Tür Olarak Roman ve Romancılar.....	45
D. Roman Türüne Egemen Olan ve Değişimi Hızlandıran Fikri ve Edebi Akım: Pozitivizm.....	52
1. Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi Hakkında Kısa bir Mütalaa.....	53
1.a. Pozitivizm Nedir?.....	59
1.b. Pozitivizmin Temel Görüşleri.....	60
2. Pozitivizmin Etkilediği Fikri ve Edebi Şahıslar.....	62
E. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Devraldığı Miras ve Edebi Kişiliği.....	66
1. A.Hamdi Tanpınar'ın Yetiştirdiği Dönemde Fikir ve Edebiyat Dünyası.....	66
2. A.Hamdi Tanpınar'ın En Çok Etkilendiği Edibler.....	69
3. A.Hamdi Tanpınar'ın Düşünce Dünyası.....	71
4. A.Hamdi Tanpınar'ın Edebi Kişiliği.....	73

II.BÖLÜM

AHMET HAMDİ TANPINAR'A GÖRE SOSYAL VE KÜLTÜREL DEĞİŞME SÜRECİNDE TÜRK TOPLUMU

A. Sosyo-Kültürel Değişmelerin İncelenmesinin Önemi.....	75
--	----

B. Sosyal Değişmelerde En Önemli Faktör : Kültür ve Kültürel Süreçler.....	80
1. Kültür Faktörü.....	80
2. Kültürel Süreçler.....	82
C. Ahmet Hamdi Tanpınar'a Göre Geçiş Sürecinde Toplumsal Hayatta Yaşanan Değişim :	85
1. Aile Hayatındaki Değişmeler.....	85
2. Eğitim ve Öğretim Hayatındaki Değişimler.....	86
3. İktisadi Hayattaki Değişim.....	88
4. Dini Hayattaki Değişim.....	89
5. Eğlence ve Sanat (Boş Zaman) Hayatındaki Değişim.....	92
III. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ.....	96
IV. BİBLİYOGRAFYA.....	99

ÖNSÖZ

Tarihimizde sosyal değişmelerin en yoğun yaşandığı zaman dilimi konumuzda belirlediğimiz gibi İmparatorluktan Cumhuriyete geçiş sürecidir. Bu geçiş sürecinde toplumsal hayata ait birçok kurumda, toplumun hayatına sinmiş gelenek ve göreneklerinde, kısacası toplumun hayat tarzında mühim değişiklikler vuku bulmuştur. Uzun yıllar kapalı bir toplum halinde yaşayan kitlelerin Batıya açılma sürecinde birçok yönden değişikliklere uğrayacağı tabiidir.

Bu çalışmamız bize, sosyal değişmelerin yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladığı Tanzimat öncesi dönem, Batılılaşma eğilimlerinin neticesinde ortaya çıkan Tanzimat dönemi ile Tanzimattan Cumhuriyete kadar olan değişimlerin hangi sahalarda yaşandığı hususunda belirli bir fikir vermeyi amaçlamaktadır.

Ülkemizde Edebiyat ve Sosyoloji bağlantısına dayalı çalışmalar sınırlı olmaktan öteye geçememiştir. Bu konuda hem edebiyat hem de sosyoloji sahalarında kendisini yetiştirmiş insan sayısının azlığı hissedilir bir eksikliktir. Bu çerçevede araştırılmayı bekleyen konulardan birisi de hiç şüphesiz romancılarımızın topluma bakışı, eserlerinde işledikleri kognitif dünya olgusu ve düşüncelerinden eserlerine yansıyan topluma ait tahlillerinin ele alınmasının gerekliliğidir.

İnceleme konusu olarak seçtiğimiz “*Cumhuriyete Geçiş Süreci ve Türk Romancılarına Göre Sosyal Değişme Olgusu*”nu A.Hamdi Tanpınar'ın bakış açısıyla ortaya koymaya çalıştık ve bu değişmenin boyutlarını, işlevlerini ve etkilerini anlama, yorumlama ve sebep-sonuç ilişkisi ile açıklamaya gayret ettik. Tanpınar'ı seçmiş olmamızda, O'nun çok iyi bir gözlemci olmasının, tahlil ustalığının ve eserlerinde, yaşadığı zamanın izlerini çok iyi bir şekilde işlemiş olmasının etkisi büyüktür.

Esasında, “zor” bir yazar olarak tanımlanan Tanpınar'ın eserlerinden yola çıkarak böyle bir sosyoloji çalışmasını - hem de - kısa bir zamanda yapmaya çalışmak ustalık gerektiren bir uğraştır. Neticede, bizim bu çalışmamız bu sahada, yani edebiyat ve sosyoloji geçişi alanında bir deneme olmak iddiasından başka bir şey ifade etmiyecektir.

Tezimizin tespiti, hazırlık aşaması ve sonuçlandırılmasında yardımlarını esirgemeyen, fikir ve düşünceleriyle destek olan başta; tez danışmanım sayın Dr. Ali Coşkun'a, ve diğer tüm hocalarımıza sonsuz teşekkürü bir borç biliyorum. Ayrıca; çalışmanın başından sonuna kadar bana yardımcı olan ve tezin biteceğine beni inandırarak daha çok çalışmaya teşvik eden değerli eşime ve yakın çalışma arkadaşlarıma da burada teşekkür etmeyi unutulmaması gereken bir vazife addediyorum.

Benim için akademik sahada “ilk” olan bu çalışmanın daha nice çalışmalara vesile olması temennisiyle...

Coşkun ÖZTÜRK

Yalova

Haziran 1998

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
ev.	Çeviren
Der.	Derleyen
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
E.Ü.M.	Edebiyat Üzerine Makaleler, Dergah Yay.,İst.1995.
Gz.	Gazetesi
İÜİF	İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi
Mec.	Mecmuası
M.B.	Mahur Beste, Dergah Yay.,İst.1995.
MÜİF	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
nkl.	Nakil
nr.	Numara
s.	Sayfa
sa.	Sayı
SAE	Saatleri Ayarlama Enstitüsü, Dergah Yay.,İst.1992.
S.D.	Sahnenin Dışındakiler, Dergah Yay.,İst.1997.
sh.	Sayfa
TEÜA	Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar, Dergah Yay., İstanbul 1997.
TTK	Türk Tarih Kurumu
Yay.	Yayınları
Y.G.	Yaşadığım Gibi, Dergah Yay., İstanbul 1996

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu, Amacı, Önemi ve Sınırları

Çalışmamızda ele alacağımız konu, değişen toplum ekseninde toplumun değişim dinamiklerinin geçmişteki örnekleri ve bu değişimin izlerinin Türk romancılarının eserlerinden örneklerle ortaya konmasıdır.

Tezimizin adını “Cumhuriyete Geçiş Süreci ve Türk Romancılarına Göre Sosyal Değişme Olgusu: Ahmet Hamdi TANPINAR Örneği” olarak belirlerken özellikle Tanzimat dönemi ve sonrasında yaşanan sosyal ve kültürel değişim hareketlerinin sebeplerini, değişimin yaşandığı süreci, bu değişimin toplumun yapısını ve Türk romancılarını nasıl etkilediğini Ahmet Hamdi TANPINAR örneğinden yola çıkarak açıklamayı hedefledik.

Kanaatimizce, sosyal değişmelerin izlerini, araştırılacak dönemin romancılarının eserlerinden hareketle incelemek, sosyolojinin tarihi olaylara bakış açısında önemli bir çıkış noktası olabilecektir. Esasında böyle bir çalışma tarihin daha iyi anlaşılması için çok önemlidir.

B. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları

Seçtiğimiz konu nedeniyle çalışmamız tamamen belgelere dayalı bir çalışma olmak mecburiyetindedir. Bu sebeple araştırmamızda takip ettiğimiz metod çoğunlukla Dökümantasyon Metodu olmuştur.

Sosyal ilimler de bütün ilimler gibi olaylardan hareket ederek neticeye varmak durumundadır. Metodların temel unsurunda yer alan en belirgin husus, olayları araştırmak ve onları gözlemlemektir. Diğer ilimlere nazaran sosyal ilimlerde olayların araştırılması daha önemlidir. Sosyal ilimler, diğer ilimlere nispetle henüz gelişme aşamasındadır. Araştırılacak bir yığın konu ve belge

vardır. Belgelere ulaşmak birçok sebep nedeniyle çok zordur. Bu zorlukların başında “*mahremiyet engeli*” vardır. Dini, siyasi, cinsi problemler sosyolojinin hala “*mahrem*” kategorisine girmektedir.¹

Tezimizi hazırlarken izlediğimiz yol, Cumhuriyet öncesi yaşanan sosyo-kültürel değişimleri inceleyen eserlerden istifade ederek, konumuzla ilgili dökümanları tahlil, onların muhteva analizlerini yapmak ve böylece tarihi bir toplum üzerinde dolaylı gözlem metodlarından belgesel gözlem yapmak şeklinde olmuştur.

Ayrıca; örnek romancı olarak seçtiğimiz Ahmet Hamdi Tanpınar'ın eserlerinden, inceleme alanımızla ilgili tahlil ve düşünceleri yine belgesel gözlem yoluyla tesbit ederek plan dahilinde sistematik bir şekilde belirledik. Tanpınar hakkında diğer yazarların düşüncelerine de yeri geldiğinde yer vermeye gayret ettik.

Kaynaklar

Sosyal değişme veya kültür değişmesi olarak adlandırılan hadiselerin izlerini çok yönlü olarak araştırmak zaruridir. Araştırma konusunu içeren dönem için tarihi vesikalardan yola çıkarak araştırma yapılabileceği gibi, sosyal değişmelerin yaşandığı döneme ait diğer belgelerden de istifade edilmesi, olaya farklı bir yaklaşım boyutu ve tarzı ekleyebilecektir.

Şu bir gerçektir ki, tarihsel içerikli bir araştırmaya konu olacak malzemelerin iyi seçilmesi gerekir. Araştırılacak dönemin tarihi vesikalara duyduğu ihtiyaç kadar, o dönemi yansıtan birçok malzeme de iyi bir çalışmanın ortaya konulması için gereklidir. Bazı devirler için tarihi vesikaların yetersizliği, birçok konunun kapalı kalmasına sebep olmuştur. Tarih öncesi dönemleri

¹ Arslantürk, Zeki, Sosyal Bilimciler İçin Araştırma Metod ve Teknikleri, MÜİF Yay., İstanbul 1995, sh.64.

araştıran antropologların, araştırılan döneme ait sanat eserlerinden, ev eşyası veya silah aletlerinden yola çıkarak yapılan yorumlarla bazı sonuçlara vardıkları bir vakiadır.²

Sosyo-kültürel değişimleri inceleyen kitaplar konumuz açısından bizim için iyi birer malzeme olmuşlardır. Tanzimat dönemini incelerken Tanzimatla ilgili bir çok esere müracaat ettik. Bu sayede, Tanzimat Dönemini değişik vecheleriyle incelemeye gayret ettik.

Dolayısıyla çalışmamızın ana temasını oluşturan sosyal değişim olgusunu ve geçmiş dönemde yaşanan kültür değişimlerini, resmi belgelerle beraber, halkın içinden gelmiş, içinde yaşadıkları halkı en iyi tanıyan ve toplumda gördüklerini eserlerine aktaran romancılardan ve onların eserlerinden tespit etmeye çalıştık. Bu çerçevede konuyu Ahmet Hamdi Tanpınar'ın bakış açısıyla değerlendirmeye çalıştık.

Çok yönlü ve renkli bir yazar olan Tanpınar, Batılı tarzda eserler veren ama aynı zamanda eserlerinde mazisine de bağlı kalarak Doğu-Batı sentezini kendi kişiliğine uygun bir tarzda gerçekleştirmeye çalışan biridir. Tanpınar, şiir, öykü-roman, gezi-deneme, makale, monografi ve edebiyat tarihi türlerindeki eserlerini, belirli zamanlarda belli türler üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırarak vermiştir. Yazarlığı kadar Ahmet Hamdi Tanpınar'ın şairliği de onun hayatının önemli bir parçasıdır. Yazı hayatına gençlik yıllarından itibaren şiirleri de mühim bir damga vurmuştur.

Tez çalışmamızın bu aşamasında, seçtiğimiz konu olan Cumhuriyete Geçiş Sürecinde yaşanan sosyo-kültürel değişimlere bakışını ve tahlillerini aktarmaya çalışacağımız Ahmet Hamdi Tanpınar'ın hayatı ve eserleri ile eserlerine yansıyan görüş ve düşünceleri hakkında bilgi vermemiz yerinde olur.

² Arslantürk, Zeki, a.g.e., sh.65.

C. A.H. TANPINAR'ın Hayatı ve Eserleri İle Eserlerine Yansıyan Bazı Görüş ve Düşünceleri

1. Hayatı

Ahmet Hamdi Tanpınar, 23 Haziran 1901'de İstanbul'da Şehzadebaşı semtinde doğdu. Babası, devletin çeşitli liva ve vilayetlerinde kadılık yapan, Antalya kadısı iken emekli olan ve 1935'de İstanbul'da ölen Hüseyin Fikri Efendi'dir. Aile, aslen Batum'lu olup “*Mızrakçioğulları*” veya “*Müftizadeler*” diye bilinmektedir. Babasının dedesi de ilmiye sınıfından olup müftülük yapmıştır. Annesi Nesime Bahriye Hanım ise, aslen Trabzonlu “*Kansızadeler*”dendir ve deniz yüzbaşısı Ahmed Bey'in kızıdır. Nesime Bahriye Hanım, Hüseyin Fikri Efendi'nin Kerkük kadılığı sırasında tifüs hastalığına tutularak Musul'da ölmüştür.(1915)

Ahmed Hamdi'nin çocukluğu, çok defa babasının kadılığı dolayısıyla bulunduğu yerlerde, onun yeni bir yere tayini arasında da kısa sürelerle İstanbul'da geçti. 1904'de Ergani Madeni'nde, 1908-1909'da Sinop'ta, 1909-1910'da Siirt'te, 1914-1915'te Kerkük'te, 1916'da Antalya'da bulunduğunu kendi hatıralarından anlıyoruz.

Tanpınar, İstanbul'da bir özel okul olması kuvvetle muhtemel *Ravza-i Maarif İptidai* mektebinde başladığı tahsiline Sinop ve Siirt rüşdiyelerinde devam eder. Siirt'te, katolik Dominican misyonerlerinin idare ettiği Fransız mektebinde bir yıl kadar okur. Lise öğrenimi yılları da Vefa, Kerkük ve Antalya Sultanilerinde geçer. 1918 yılında yüksek öğrenime başlamak üzere İstanbul'a gelen Ahmed Hamdi, baytar mektebine yatılı öğrenci olarak girer. Burada bir yıl okuduktan sonra Edebiyat Fakültesi'ne kaydoldu (1919). Önce tarih, sonra felsefe yapmak istedi. Daha önce yazılarından tanıdığı Yahya Kemal, o sıralarda Edebiyat şubesinde ders vermekteydi. Bu hevesle tereddüt ve arayışlarına son

veren Ahmed Hamdi, edebiyat şubesine geçti. 1923'de fakülteyi bitirdi. Orta öğretimde, on yıl kadar sürecek edebiyat öğretmenliğine, ilk adımı Erzurum Lisesi'ne atmak suretiyle başladı (1923). Sonra sırasıyla Konya (1925) ve Ankara (1927) liselerinde öğretmenliğe devam etti. Tanpınar, Ankara'da iken kültür hayatında önemli bir yeri olan, Gazi Orta Muallim Mektebi (daha sonra Gazi Eğitim Enstitüsü olacak mektep)'nde edebiyat dersleri verdi. 1932'de İstanbul'a tayin edildi ve Kadıköy Lisesi'de öğretmenlik yaptı. Ertesi yıl, Ahmed Haşim'in vefatı üzerine boşalan Güzel Sanatlar Akademisi'ndeki sanat tarihi kürsüsünde estetik ve mitoloji dersleri verdi; bu arada Üsküdar Amerikan Koleji'nde de edebiyat dersleri okuttu.

O zamana kadar Edebiyat Fakültesi'nde Türk Edebiyatı dersleri bir bütün olarak okutulmaktaydı. Tanzimat'ın yüzüncü yılı münasebetiyle, 1939'da, Tanzimat sonrası edebiyatın “Yeni Türk Edebiyatı” adı altında okutulmak üzere yeni bir kürsü kuruldu. Böylece Yeni Türk Edebiyatı kürsüsünün ilk profesörü olarak Ahmed Hamdi Tanpınar o yıl Üniversite'ye intisap etti. 1940'da Kırklareli'nde topçu teğmeni olarak yaptığı askerlik görevinden sonra yeniden Üniversite'ye döndü. 1943-1946 yılları arasında Büyük Millet Meclisi'nin 6.devresinde Maraş milletvekili olarak parlamentoya girdi. Meclis'te aktif bir çalışması olmadı. 1946 seçimlerinde de aday gösterilmedi. 1946-1948 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı'nda müfettiş olarak görev aldı. 1948'de Güzel Sanatlar Akademisi'ne estetik dersleri vermek üzere tayin edildi. 1949'da, Edebiyat Fakültesi'ndeki profesörlük görevine yeniden döndü.

1953 yılında altı ay, 1955'de üç hafta (Filmoloji kongresi vesilesiyle), 1959'da da bir yıl kalmak üzere üç defa yurt dışına çıkan Tanpınar, bu sürelerinin büyük bir kısmını Paris'te geçirdi. Bu arada Fransa'nın diğer şehirleriyle Belçika, Hollanda, İngiltere, İspanya, Portekiz, İtalya ve İsviçre'yi de kısa sürelerle tanımak imkanı buldu.

Hayatı boyunca sağığından şikayetçi olan Tanpınar, 23 Ocak 1962'de geçirdiğı bir kalp krizi ile Haseki Hastanesi'ne kaldırıldı. Ertesi sabah, ikinci bir krizle hayata veda etti. Namazı Süleymaniye Camii'de kılınan Ahmed Hamdi Tanpınar'ın cenazesi, Rumeli Hisarı Kabristanı'nda, hocası ve dostu Yahya Kemal'in yanı başına defnedildi.³

2. Eserleri ve Eserlerine Yansıyan Bazı Görüş ve Düşünceleri

a. Saatleri Ayarlama Enstitüsü (1961)

Saatleri Ayarlama Enstitüsü, Cumhuriyet devrinin ve önceki dönemden kalan izlerin de tesiriyle yeni bir tip olarak karşımıza çıkan Türk insanının iç dünyasında yaşadığı değişimleri hayat anlayışı, politika, sanat vs. yönleriyle okuyucusuna aktaran; romanında çizdiği sembol tiplere bir iç hesaplaşma yaşatan mühim bir eserdir. Bu eserinde o, sembol tipler vasıtasıyla toplumda yaşanan değişmeyi ortaya koymakta; basın, üniversite, politika, bürokrasi, sanat, “sosyete” eğlence çevrelerinde eskiye nazaran daha çok kirlenen bir hayat anlayışını gözler önüne sermektedir.

Mustafa Kutlu, Saatleri Ayarlama Enstitüsü adlı romanı hakkında, bu romanın sadece Türk toplumunun son elli yılını veya bununla beraber iki medeniyet arasında kalışımızın doğurduğu meseleleri ele alıp görünen gerçeğı bir takım semboller ve remizler vasıtası ile hicvetmeyi gaye edindiğini sanmadığını belirtir. Tanpınar'ın romanın baş kahramanı olan Hayri İrdal'ı hadiselerin kıyısında tutarak onu bir gözlemci gibi kullanarak, bazen onunla aynileştğini bazen aleyhinde tavır aldığını okuyucunun onun hakkında kesin bir hükme varmasını böylece engellediğini belirtir. Ona göre Hayri İrdal, aynı Tanpınar gibi gelip geçen hayatın içinde belli bir yere konulamayan birisidir.

³ Okay, Orhan, Bir Monografi Denemesi: A.H. Tanpınar, Dergah Mec., İstanbul, Mart 1992, sa.:25, s.8.

Kutlu, onun belli bir yeri araştıran, sahteliklerin içinden gerçeği yakalamaya çalışan, peşin hükümlerin ve sihirli formüllerin karşısına şüpheyile çıkan bir konumda olduğunu belirterek roman hakkında şu tespitleri yapar:

*“Kanaatimizce Saatleri Ayarlama Enstitüsü, Türk toplumunun mazisinden hareketle halini ele alan ve istikbaline uzanan bir manzara içinde hayatın kendisini, manasını, varoluşun hikmetini, gerçeğini araştıran; gerçeği yakalamak için gerçek dışına çıkan, bütünü kavrayan sembollere başvuran bir eserdir.”*⁴

Bir başka yazar, Beşir Ayvazoğlu ise, Tanpınar'ın devrinin bir çok aydını gibi, kendi kendisiyle açıkca tezatta olduğunu hatıralarının yayımlanan son satırlarında samimiyetle itiraf ettiğini belirterek onun 1932 yılına kadar çok cezri bir batıcı olduğunu ve Doğu kültürüne karşı düşmanca bir tavır aldığının bilindiğini söyler. Onun, 1932 yılından sonra “kendisi için tefsir ettiği bir şarkta” yaşadığını, Mahur Beste, Huzur, Beş Şehir gibi eserlerinde ve fikri yazılarının büyük bir kısmında, eğer hayatımızda bir devamlılık olsaydı nasıl bir yaşama üslubuna sahip olurduk sorusuna cevap arayan bir aydın kimliğinde olduğunu belirtir. Ayvazoğlu'na göre Tanpınar, Saatleri Ayarlama Enstitüsü romanında da aynı soruya cevap aramaktadır. Ama bunu yaparken Yahya Kemal'den çok farklı bir metotla hareket etmiştir. Yukarıda adı geçen eserlerinde tashih ve tefsir ederek yaşadığı Şark'ı güzelliklerinin dışında, yarıyolda kalmışlıklarıyla ele alarak, hatta “geçmişi güzelleştirme” temayülü dolayısıyla kendisini de sıkı bir kritiğe tabi tutmak suretiyle ele alır. Yani geçmişle açık bir hesaplaşma içindedir. Ayvazoğlu, öte yandan Tanpınar'ın, Tanzimat'tan sonraki hayatımızın ayırıcı vasfı olan - kendisinin de yaşamak zorunda kaldığı - kültür ikiliğinin tezahürlerini ve iki ayrı dünyanın eşit olmayan şartlarda

⁴ Kutlu, Mustafa, “Tanpınar'ın Yalan Dünyası”, Yönelişler Dergisi, İstanbul, Nisan 1983, sa.:22.

karşılaşmasından doğan humor'u yakalamaya çalıştığını belirtir. O'na göre bu eser inkıraz dönemlerini anlatan bir romandır.⁵

Saatleri Ayarlama Enstitüsü, romanın en önemli kişisi olan Hayri İrdal'ın etrafında gelişen olayların, Tanzimattan bu yana toplumun yaşadığı değişimlerin mazi, hal ve istikbal ekseninde ele alınıp hicvedilerek okuyucuya aktarıldığı bir gözlem romanıdır. Tanpınar bu eserinde okuyucuya Tanzimat ve Cumhuriyet aydınının profilini çok çarpıcı bir üslupla aktarmaya çalışır.

Romanın ilk bölümü Tanzimat öncesini, o dönemin halk ve aydın tabakasının beklentilerini dünya görüşlerini yansıtır. Daha sonraki bölümler Tanzimat dönemi ile Cumhuriyet döneminin inkırazlarını alaycı ve sürrealist bir üslupla anlatır. Romanın seyri içinde gördüğümüz kadarıyla Hayri İrdal'ın çocukluğundan itibaren bulunduğu çevreler bir “*yalan dünya*”nın tezahürleridir.

Hayri İrdal'ın Halit Ayarcı ile tanışarak Saatleri Ayarlama Enstitüsü'ne girişine kadar bulunduğu çevreler hep bu yalan dünyanın çeşitli kesimleridir. SAE kurumu ise bu yalan dünyanın nasıl oluştuğunu belgelemektedir. Böylece Tanpınar içinde yaşadığımız hayatın, farkına varamadığımız ve gerçekmiş gibi kabul ederek kapıldığımız yalanların teşekkülünü, modern zamanın Halit Ayarcı gibilerin yorumu ile nasıl şekillendiğini gözler önüne sermektedir:

”Realist olmak hiç de hakikati olduğu gibi görmek değildir. Belki onunla en faydalı şekilde münasebetimizi tayin etmektir. Hakikati görmüşsün ne çıkar? Kendi başına hiçbir manası ve kıymeti olmayan bir yığın hüküm vermekten başka neye yarar?..Hakikati olduğu gibi görmek...Yani bozguncu olmak..”(SAE, s.182).

Tanzimat sonrasında yaşanan değişimler ve savaşların getirdiği yılgınlık ve yorgunlukların neticesi olarak Türk halkının yaşadığı uygarlık sorununun meydana getirdiği kişilik kırılmaları, toplumu sürekli olarak rasyonel olmayan

⁵ Ayvazoğlu, Beşir, “Saatleri Ayarlama Enstitüsü Yahut Bir İnkıraz Felsefesi”, Töre Mecmuası, İstanbul, Temmuz 1985, sa.:169-170.

davranışlara ve saçma tutumlara iter. Tanpınar bu saçmalıkları daha çok, “*kapının dışındakiler*” şeklinde tarif ettiği, halkın içine karışmayan Türk entelijensiyasının işlediği kanaatindedir.

Tanpınar, Halit Ayarcı'nın ağzından Tanzimat sonrası yaşanan değişimin mantığını şu sözlerle vurgular:

”Bu dünyada yeni diye bir şey var! Onu inkar edenin vay haline! Zorla değiştiremeyiz ya! Sağduyusu kendisine mübarek olsun! Biz canlı hayatın peşindeyiz” (SAE,s.229).

“Değişeceksiniz, Hayri Bey değişeceksiniz...Saatleri Ayarlama Enstitüsü her şeyden önce kendisine inanılmaya muhtaçtır”.. (SAE,s.202).

Halit Ayarcı'nın kurduğu SAE, hükümetin halka saatlerin ayarlanmasını mecbur tuttuğu için kısa zamanda ülke çapında hatta yurtdışında da yayılır ve büyük bir kâra geçer. Ancak müessesede birbiri etrafında menfaatleri icabı bulunan bir zümre oluşmuştur. Aslında hiçbiri yaptığı işin doğru olduğuna inanmamaktadır ama mevcut duruma karşı da çıkmazlar. Hayri İrdal bile kendisine bir çok imkan doğurmuş olan Saatleri Ayarlama Enstitüsü'ndeki işine inanmamaktadır: *“Ben bu işe inanmıyorum, azap çekiyorum.” der.*(SAE,s.276)

Fakat menfaatleri ve uzviyetleri ile ona bağlanmıştır. Romanın sonlarına doğru Tanpınar, artık inanmadığı bir dünyanın nimetlerine kapılacak olan kahramanını velinimetini Halit Ayarcı ile konuşturur:

- *”...güzel bir karınız var, ayrıca bir metresiniz var ki çıldırıyorsunuz...Hülasa bir ahtopot gibi sayısız kollarla dünyaya yapışmışsınız, hiçbir şeyden ayıramazsınız.*

- *Ben doğruyu arıyorum. Yahut istiyorum bir parçacık olsun.*

- *Doğru ya bütün olur, ya hiç olmaz.. Dostum sizin bahsettiğiniz sağlam kıymetler ancak bir lokma bir hırka yaşamaya razı olanlar içindir. Sizin gibi herşeyi, hepsini birden isteyenler için değil...*

- *O kadarını isteyen yok, dedim...*

- *Demek pazarlığa geliyorsunuz...Fazilet pazarlık götürür mesele değildir..”* (SAE,s.279)

Mustafa Kutlu'ya göre bu sözler eserin en can alıcı noktasını teşkil etmekte, iş, hayat, menfaat, fazilet, abes hatta medeniyet konularında romanın ve Tanpınar'ın gerçekdışı karşısına koymak istediği hakikate işaret etmektedir. Uzviyete bağlı bir faydacılığın ne maddi ne manevi hayatımızı manalandıramayacağı dile getirilmektedir.⁶

Tanpınar kendi medeniyet ve hayat telakkimizin asli unsurlarından neşet edecek, geçmişte olduğu gibi günümüzde de “devamlılık ve bütünlük” gösterecek, bununla beraber modern zamanın dışına düşmeyecek yeni hayat şekilleri peşindedir. Bu tavır, manalı olan hayatın koptuğu yerden, yeniden ve fakat kendi şartları ile kurulmasını öngörecektir.

Berna Moran, SAE hakkında yazdığı yazının dipnotunda Tanpınar'ın Halit Ayarcı'nın ağzından Dr. Ramiz'e İrdal hakkında bir mektup yazdığını belirtir. Bu mektuptan İrdal'ın Dr.Ramiz tarafından tedavi edilen bir paranoya hastası olduğunu öğreniyoruz. Dr.Ramiz, İrdal'ın ölümünden sonra onun anı biçiminde yazdığı kağıtları bulur ve onları H.Ayarcı'ya gönderir.Ayarcı da Dr.Ramiz'e bunları yayınlamasını önerir.Tabi eğer bu mektuptakiler doğru ise o zaman romanda anlatılan bir çok şeyin doğru olmaması gerekir. B.Moran, bu durumda İrdal'ın anlattıklarına inanmayacaksak mizah kalsa da hicvin ortadan kalkacağını hatta herşeyin tersine döneceğini belirtir.

Berna Moran Tanpınar'ın bu mektubu belki de romanda devrimleri eleştirdiği için başına bir iş açılabilceğini düşünerek kitabın başına ya da sonuna eklemek üzere kaleme aldığını ama sonradan gerek görmediği için romana eklemekten vazgeçmiş olabileceğini söyler.⁷

⁶ Kutlu, Mustafa, a.g.e.

⁷ Moran, Berna, “Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü”, Birikim Mecmuası, İstanbul, Mart 1978, sayı:37 D.n.:11.

b. Huzur

Huzur romanı Tanpınar'ın 1949 senesinde kaleme aldığı önemli bir eseridir. Roman, *İhsan - Nuran - Suat - Mümtaz* adlarıyla dört bölüm üzeine kurulmuştur. Romanda pek kısa bir zamana sığdırılmış olay, daha çok Mümtaz'ın tasarıları, duyuşları, düşünce ve rüyaları etrafında dönmektedir. Bir kültür bunalımının sancıları ve sıkıntıları içinde bunalan bu kişiler gerçek ile rüya arasında bir hayat sürüyorlar. Ayrıca bu kahramanların geçmiş zamanla kendi çağlarını birlikte, birden fazla hayat biçiminde yaşadıklarını söylemek de mümkündür.

Mehmet Kaplan, Huzur romanının bütün değerini Tanpınar'ın kendi hayat tecrübesini anlatmasından aldığını belirtir: *“Tanpınar başkalarını kendinden ayrı varlıklar olarak anlayamasa bile, bu eserinde çok iyi tanıdığı bir insanı, bizzat kendisini anlatmıştır. Ve bir insan olarak o tanınmağa değer bir şahsiyettir. Eserinde ortaya koyduğu bütün ızdırapları, zevkleri, ümitleri, aşkları, hayalleri ve özleyişleri bizzat yaşamıştır. Ve dili kullanmasını çok iyi bilen bir şair olarak, onları güzel bir şekilde anlatmıştır”*⁸

M.Kaplan, yalnız Mümtaz'ın değil, romanın diğer şahısları, İhsan, Nuran, Suat ve belli özellikleri ve davranışları içinde yakalanmağa çalışılan tali karakterlerin de hayattan ve onun çevresinden alınmış olduğunu söyler:

*“Mümtaz'ın amcasının oğlu olarak gösterilen, fikirlerinin kuvvetle tesiri altında kaldığı İhsan, dünya görüşü, rind mizacı ve daha birçok cepheleri ile Tanpınar'ın çok yakından tanıdığı Yahya Kemal'dir. Bu satırların yazarı, Nuran'ın hayattaki örneği olan genç ve güzel kadını, asistanlık yıllarında birkaç kere görmüştür”*⁹

Romanda iç içe geçmiş üç zaman vardır. Bunlardan birincisi romanın başlayış ile bitişi arasında geçen yirmi dört saati kapsayan “*esas zaman*”dır.

⁸ Kaplan, Mehmet, Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar, Dergah Yay., İstanbul 1997,c:2, s.365.

⁹ Kaplan, Mehmet, TEÜA, Dergah Yay., İstanbul 1997,c:2, s.365.

M.Kaplan buna “*Çerçeve*” veya “*aktüel zaman*” adını verir.¹⁰ Bu zaman dilimi içerisinde, romanın kahramanı olan Mümtaz, sabahleyin saat dokuzda doğru yataktan kalkar hasta olan İhsan'a bakacak bir hemşire arar, bulamayarak geri döner.Öğleden sonra kiracıyı görmek için tekrar dışarıya çıkar.Birkaç saat sonra Eminönü'nde Nuran'ın iki kız arkadaşına rastlar.Bunlar,Nuran'ın yani sevdiği ve yakın zamana kadar evlenme hazırlığı yaptığı kadının eski kocası Fahir'le barışarak yeniden evlenme kararı aldıklarını İzmir'e gitmek üzere olduklarını haber verirler.Romanın birinci bölümü bu haberle sona erer. Bu bölümden sonra Mümtaz'ın Nuran ile tanışması ile başlayan aşk macerası ve Suat'ın ortaya çıkmasıyla gelişen olaylar anlatılır.

Böylece “*geçmiş zaman*” iki bölümde hikaye edilir.Bu “*geçmiş zaman*” bir yıl devam eder. Mümtaz'la Nuran bir mayıs sabahı Ada vapurunda tanışır, birbirlerine aşık olurlar ve ertesi yılın nisan ayında evlenmeye kara verirler. Tam evlenecekleri hafta evlerine geldiklerinde evli olduğu halde gayrimeşru bir hayat yaşayan ve Nuran'a aşık olan Suat'ın asılmış cesediyle karşılaşır.Bu olaydan çok etkilenen Nuran, Mümtaz'a kaderin evlenmelerini istemediğini söyleyerek evlenmelerinin mümkün olmadığını söyler. Böylece üçüncü bölüm sona erer.

Dördüncü bölümde yazar okuyucuyu yeniden “*esas zaman*”a götürür. Burada Mümtaz'ı Eminönü'nde Nuran'ın arkadaşlarından ayrıldığı bir vakitte buluruz.Saat beşi yirmi geçmektedir. Mümtaz, önce Beyazıt'a Küllük kahvesine uğrar, orada İkinci Dünya Savaşı hakkında konuşur. Ardından eve gelir. Yengesi Macide, İhsan'ın durumu ağırlaştığı için bir doktor bulması hususunda Mümtaz'a ısrar eder. Yeniden evden çıkan Mümtaz epey dolaştıktan sonra bir askeri doktor bularak gece geç bir vakitte eve gelir. Doktor bir reçete hazırlayarak Mümtaz'ın bu reçetede ki ilaçları yaptırmasını ister. Son sayfalarda Mümtaz'ı ertesi sabah sokakta İhsan için ilaç almak üzere eczahanenin

¹⁰ Kaplan, Mehmet, a.g.e., s.370.

açılmasını beklerken buluruz. Nuran'ın kendisini tamamen terketmesi, Suat'ın intiharı ve İhsan'ın ağır hastalığı sebebiyle stres içerisinde büyük bir buhran geçiren Mümtaz, ilaçları aldıktan sonra eve dönerken Suat'ın hayaliyle karşılaşır. Kendisiyle alay eden hakaretleriyle kendisini aşağılamak isteyen Suat'la adeta boğuşur. Suat onu da kendisiyle beraber ölüme götürmek istemektedir. Ancak Mümtaz mücadele etmeye kararlı olduğunu ona söyler. Bunun üzerine Suat kucakladığı Mümtaz'ın yüzüne vurur ve onu yere devirir.

Kendine geldiğinde yüzü gözü kan içinde olduğu halde yüzünde garip bir ince tebessüm vardır. O esnada yan pencerelerden birinden harbin başladığını işitir. Kendisine şaşkınlıkla bakarlara aldırmaksızın eve doğru yürümeye başlar. Merdivenleri tırmanırken Macide kendisini görür ve haykırarak ne olduğunu sorar. Mümtaz sakın bir şekilde, kaza geçirdiğini söyler ve İhsan'ın durumu hakkında doktora soru sorar. İhsan'ın iyi olduğunu öğrenince merdivenlerde olduğu yere çöker. Konuşulanları dinlemeksizin başka alemlere dalar gider..

Huzur romanında Tanpınar, Mümtaz ve İhsan'ın düşünceleriyle esasında kendi hayat ve dünya görüşünü yansıtmaktadır. Kaplan, tıpkı Tanpınar'da olduğu gibi Mümtaz'da da Tanrı'sını kaybetmiş, fakat ona daima hasret mistik bir ruh halinin var olduğunu söyler.¹¹ Aynı şekilde İhsan da hayat görüşü bakımından “bütüncü”dür. Ona göre Suat'ın bedbahtlığı, kendisini bu bütünden ayırmasından ileri gelmektedir. Mesuliyet hissetmeyişinin sebebi işte budur. İhsan Suat'a bir konuşmalarında şöyle der:

*“Sen insandan mesuliyet duygusunu kaldırıyorsun. Yerine bir takım hazır, yaradılıştan gelme faziletler koyuyorsun. Halbuki insan mesuliyet duygusundan başlar. Öbürleri mizaç zenginlikleridir.”*¹²

Tanpınar, Huzur'da, hayatı hem zaman, hem de mekan içinde kavramaya çalışır. Mümtaz ve İhsan eski islam mutasavvıflarının “vahdet-i vücud” felsefelerine benzeyen bir görüşü müdafaa ederler. Mümtaz hiçbir şeyi

¹¹ Kaplan, Mehmet, a.g.e., c:2, s.373.

¹² Kaplan, Mehmet, a.g.e., c:2, s.350.

birbirinden ayırmaz. Herşeyi bir bütünün içinde görür. Ona göre hayat, kainat ve insanlık bir bütündür. Mühim olan bu bütünü kavramak ve kesif olarak yaşamaktır. Mümtaz Nuran'a şöyle der :

- "Yolun büyüğü küçüğü yoktur. Bizim yürüyüşümüz ve adımlarımız vardır. Fatih yirmibir yaşında İstanbul'u fethetmiş. Dekart da yirmi dört yaşında felsefesini yapar. İstanbul bir kere fethedilir. Usul üzerinde konuşma da bir kere yapılır. Fakat dünyada milyonlarca yirmibir, yirmidört yaşında insan vardır. Fatih veya Dekart değillerdir diye ölsünler mi? Kesif yaşasınlar yeter." (Huzur, s.149)

Tanpınar maziyle rabitanın kesilmesinin toplumu köksüzleştireceği düşüncesini İhsan'ın dilinden şöyle yansıtır:

- "Maziyi ihmal edersek hayatımızda ecnebi bir cisim gibi bizi rahatsız eder, terkinin içine ister istemez sokacağız. O, kendisinden gelmemiz gereken bir şeydir. Bu devam fikrine bir vehim de olsa muhtacız. Kaldı ki, dün doğmadık. En çetin realitemiz budur. Sonra hangi köklere gideceğiz? Halk ve halkın hayatı bazan bir hazine bazan da bir seraptır. Uzaktan namütenahi bir şey gibi görünür. Fakat yaklaştın mı, beş on motifin ve modanın içinde kalırsın; yahut doğrudan doğruya bazı hayat şekillerine girersin. Klasik, yahut yüksek tabaka kültürü, ondan bir çok yerlerde kopmuşsun...ve zaten sıkı sıkıya bağlı olduğun medeniyet yıkılmış". (Huzur, s.303)

Tanpınar'ın kişiliğinden kaynaklanan musiki tutkusu, Huzur romanının başından sonuna kadar kendini gösterir. Tanpınar'ın hayatı bir sanat gibi yaşamak arzusu ve onun çok kuvvetli olan bu musiki yönü romanın havasını tam bir mistik ortama çevirir. Romanın üçüncü bölümünün dördüncü kısmı tamamen musikinin bu mistik anlayışla yoğrulmuş olduğunun anlatıldığı kısımlardır. Dede Efendi'nin *Ferahfeza* ayininin sadece bir dua olmadığını, mistik ilhamın vasfı olan geniş hamleyi, sırrı doğrudan doğruya zorlayan büyük ve dinmez hasreti hiç kaybetmeden eski musikinin belki en oyunlu eserlerinden biri olarak anlatır. (Huzur, s.320)

Berna Moran, Huzur romanında Tanpınar'ın birtakım değerler arasındaki çatışmayı sergilemek ve bu çatışmayı özellikle Mümtaz'ın şahsında ortaya koymak amacıyla olduğunu; yani estetik değerlerle sosyo-politik değerlerin ya

da romandaki somutlaşmış şekliyle, Mümtaz'ın kişisel mutluluğu ile toplumsal sorumluluğunun çatışmasını sergilemeye uğraştığını söyler ve bu tesbitine yazısının son bölümünde şu sözleri ekler: *"Bununla birlikte şunu da eklemek gerek: romandaki çatışma güçlü bir anlatımla somutlaştırılmış sayılmaz...Herhalde bugün Huzur'u okutan, romandaki bu çatışma değil, Tanpınar'ın dünyaya ve yaşama belli bir kültür düzeyinden, ince bir zevk ve duyarlılıkla bakışıdır...Son bölümdeki değerler çatışmasının romana bir katkıda bulunmadığını söylemek istemiyorum. Gerçi Mümtaz'ın ikilemi yeterince güçlü değil, ama Mümtaz'ı güzellikler içinde yoğun yaşamaktan başka bir şey düşünmeyen bir estet olmaktan kurtararak ona çok yönlü bir kişilik kazandırması bakımından önemli. Çünkü bu, Tanpınar'ın dünyaya estetik açıdan bakmanın yetersiz ve gerçekliğin daha karmaşık olduğunu kendisinin de farkettiğini gösterir ve dolayısıyla Huzur'u da sınırlı ve basit bir felsefeyi yansıtan bir roman olmaktan çıkararak, daha zengin ve olgun bir anlayışın dile getirildiği bir yapıt yapar."*¹³

c. Mahur Beste

Mahur Beste *"geçmiş zaman insanları"*nın hayatını tasvir eden bir roman veya birbirine bağlı hikayeler dizisidir.

Tanpınar, diğer eserlerinde olduğu gibi Mahur Beste'de de insan ile zaman veya tarih arasındaki münasebeti yakalamaya çalışır. Her insan içinde yaşadığı çevre ve zamana karşı şekil alır. Fakat Tanpınar için zaman, sadece insanın dışında çalışan bir mekanizma değildir, hayatın bizzat kendisi, yaşanan her an zamanın bir parçasıdır.

Tanpınar eserde kişiliklerin ön plana çıkmasına da dikkat etmiştir. İnsanların doğuştan ayrı yaratılmış oldukları fikri bu eserde açıkça görülür. Romanda en önemli kişilik olarak göze çarpan Behçet Efendi ile babası İsmail

¹³ Moran, Berna , *"Bir Huzursuzluğun Romanı:Huzur"*, Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış,c.II, İstanbul 1983.

Molla veya kayınpederi Ata Molla birbirinden çok farklı insanlardır. Tanpınar bu farklar üzerinde ısrarla durur. Zaman ile mizaç, şahsiyet ve karakteri meydana getirir.

Mahur Beste'de, Tanpınar'ın Huzur ve Sahnenin Dışındakiler adlı romanlarında önemli bir motif olan “*Mahur Beste*” teması önemli yer tutar. Mahur Beste, acı bir aşk hikayesinin klasik musiki kalıplarıyla soyutlanmasıdır. Tanpınar, klasik Türk musikisini medeniyetimizin özlü bir yansıması olarak kabul eder. Romanın sonunda yer alan Tanpınar'ın Behçet Bey'e yazdığı bir mektupta o, bu konudaki fikirlerini şöyle hülasa ediyor:

“..Siz de biliyorsunuz ki dünkü hayatımızın en kuvvetli, hayata en çok tesir eden tarafı musiki idi. Musiki başka kültürlerde romanın, resmin, tiyatronun iştirakiyle yaptığı tesiri bizde tek başına, iyi kötü kendi hamlesiyle yapıyordu. Bir aile mirası halinde gelen böyle bir âmili nasıl ihmal edebilirdim?” (Mahur Beste,s.174).

Mahur Beste'de Tanpınar'ın diğer eserlerinde de görülen medeniyet meselesi büyük ağırlıkla ele alınır. Mahur Beste, Tanzimat sonrasında toplum hayatımızın her yönüne yansıyan değişim ve başkalaşımın yansıtıldığı ve her fırsatta tartışıldığı bir roman özelliğindedir.

Mehmet Kaplan Mahur Beste romanı hakkında şu tespitleri yapar:

“Mahur Beste, tarihi bir roman veya hikaye dizisi olmakla beraber tarih değildir. Burada yazarın aradığı tarihi gerçek değil, insanın gerçeğidir. İnsanı ise sanatçı, tarihçiden daha iyi anlar...Biz Mahur Beste'yi okurken, tarihi, bir tarih kitabından daha iyi anlarız. Zira onda insan bütünüyle vardır. “Behçet Efendi'ye Mektup”unda Tanpınar, “Freud ile Bergson'un beraberce paylaştıkları bir dünyanın çocuğuyuz. Onlar bize sırrı insan kafasında,insan hayatında öğretiler.” diyor... Mahur Beste, kompozisyon bakımından klasik roman yapısından ayrılır. Klasik romana bir tek şahsın görüşü hakimdir...Tanpınar, Mahur Beste'de romanın bu temel kaidesine riayet etmez...”

*“Tanpınar, Mahur Beste'de bize Abdülhamid ve Abdülaziz devirlerinde yaşayan, birbirine yakın ve akraba olmakla beraber, hepsi birbirinden ayrı şahsiyet, mizaç ve karaktere sahip insanları tanıtır. Onların özellik ve güzellikleri birbirlerinden çok ayrı, hatta birbirlerine zıt oluşlarından ileri gelir. Bu şahıslar aynı zaman ve mekanın içinde yanyana gelmekle beraber, herbiri kendi başına bir alem teşkil ederler. Yazarın onlara bakış tarzı alaycıdır. Fakat bu alay, anlayış, sempati, acıma, hatta yer yer şiir doludur”.*¹⁴

d. Sahnenin Dışındakiler

Sahnenin Dışındakiler, 1950'de tefrika edildikten sonra ancak 1973 yılında kitap olarak yayımlanabilmiş bir eserdir. Tanpınar'ın diğer romanlarından Mahur Beste ve Huzur bu kitapla birlikte bir nehir romanının parçaları olarak değerlendirilmişlerdir.

Sahnenin Dışındakiler'de zaman 1920 yılıdır ve mekan İstanbul'dur. Türk milletinin yaşadığı o ateşten günlerde İstanbul hem bir sahnedir, hem de sahenin dışıdır. Asıl sahne Anadolu, bu sahne dışı İstanbul'da pek az görünür, değişik aynalardan görünür.

Sahnenin Dışındakiler'de kalabalık bir şahıs kadrosu vardır. Bunlar içinde gözden düşmüş fakat kendilerinin her an hatırlanacağını uman devlet adamları, harp vurguncuları, idealistler, hainler, fedakar kadınlar, düşmüş kadınlar, değişen hayat şartları içinde yerlerini arayanlar, ızdırabın hayatlarını kararttığı insanlar yer alır.

Tanpınar'ın Mahur Beste isimli eserinin devamı niteliğindeki bu romanda Tanzimat sonrası yaşanan değişimler, fikri ve siyasi akımlar, Birinci Dünya Savaşının ülkeye yaydığı karamsar hava ve bütün bunların yanında Mahur Beste ve Huzur'da olduğu gibi sonuçsuz bir kaç aşk hikayesi romanın kahramanı Cemal'in gözlemlerinden okuyucuya aktarılır.

¹⁴ Kaplan, Mehmet, Mahur Beste, Dergah Yay., İstanbul 1995, Sunuş Yazısı, s.9-10.

Huzur romanından tanıdığımız İhsan henüz gençlik çağlarında iken çıkar karşımıza. Avrupa'da eğitimini tamamlamış ve İstanbul'a mahallesine dönmüştür. Fransa'da bulunduğu yıllarda Yeni Osmanlılar Cemiyetinin üyeleriyle teşriki mesaide bulunmuş ve onlardan etkilenmiştir. O da artık koyu bir meşrutiyet taraftarıdır. İçlerinde İhsan'ın da bulunduğu münevver bir kesim bir araya gelerek Abdulhamid'e karşı siyasi bir cephe açmanın mücadelesini vermektedirler.

İttihat ve Terakki'nin mevcut hükümeti devirip iktidar olmak için türlü oyunlar çevirdiği bir dönemde romanda da karşımıza jurnallemeler, iftiralar ve karalamalarla dolu bir İstanbul çıkarır Tanpınar. Mesela eski sefirlerden, birkaç defa nazırlık yapmış ve bir jurnal sonucu *Yıldız* tarafından görevden el çektilmiş olan *Nasır Paşa* isimli zat ile ilgili bölümler, o dönemlerin siyasi hayatı hakkında bize önemli ipuçları vermektedir. İhsan ve arkadaşları, İstanbul hükümetinin aleyhinde ve Ankara lehinde kullanmak üzere Nasır Paşa'dan hatıralarını yazmasını istemektedir. Ancak Paşa daha sonra bir suikast sonucu öldürülür. Diğer taraftan savaşın en şiddetli yaşandığı yer olan Anadolu'daki gelişmeler de siyasi hareketleri oldukça etkilemektedir. İstanbul'da yaşayan birçok münevver - ki İhsan da onlardan birisidir - Anadolu'da başlayan *Kuvvayı Milliye* hareketine destek vermektedirler. İhsan'ın şu sözleri bize romanın adının nereden geldiği ve konusu hakkında kısa bir malumat verebilir:

-”..Gazetede ki yazılarımı görmediniz mi? Burada bulunmama bakmayın. Onlardanım. Hepimiz onlardanız. Başka türlü olmasını aklınız nasıl alabiliyor? Ben buna hayret ederim! Orada mücadele var, muharebe var. Mukadderatımız orada halledilecek! Asıl sahne orası. Biz burada maalesef sadece seyirciyiz. Sahnenin dışındayız. Fakat bunu bir türlü anlamıyorlar, ikide bir müdahaleye kalkıyorlar...” (S.D.,s.153)

Romanda adı sıkça geçenlerden birisi de Sabiha'dır. Cemal'in çocukluk arkadaşı olan Sabiha bir cazibe merkezi gibi çevresinde bulunan birçok kimseyi kendisine aşık etmiştir. Cemal, İhsan, Avrupa görmüş Kudret Bey, cemiyet adamı Muhlis Bey gibi zatlar Sabiha'ya aşıktırlar. Ama hiçbirisi Sabiha'ya

aşkıını açıkça söyleyememiştir. Sabiha neticede kendisine hiç de layık olmayan Muhtar'la evlenmiştir. Tanpınar, Yahya Kemal'in Mehlika Sultan isimli isimli eserinin verdiği ilhamla bu durumu aynen ona benzetir:

"..Muhlis Bey yan gözle baktıktan sonra, Yahya Kemal'in o günlerde meşhur olan manzumelerinden birinin ilk mısraını yüksek sesle okudu:

- Mehlika Sultan'a aşık yedi genç!.

Hakikaten Sabiha'nın hayatına girmiş yedi insanın yedisi de, orada idik.." (S.D.,s.267)

Bildiğimiz kadarıyla Yahya Kemal, Mehlika Sultan şiirini Batı hayranlığının ümitsiz bir aşk hikayesi olduğundan yola çıkarak ülkeyi garplılaştırma sevdasına düşenlerin durumunu izah için yazmıştı. Tanpınar burada belki buna da işaret etmek istemiş olabilir.

Roman okundukça bize değişen ailenin, sosyal hayatın, eğlence anlayışının, iktisadi hayatın renkli görüntülerini sunar. Bunun yanında Birinci Dünya Savaşının olumsuzluklarını ve iç karartıcı manzaralarını da görme imkanını buluruz. Bir taraftan, *"İşgal ordularının şehre döktüğü para, kazanç şekillerini altüst etmiş, refah seviyesi tasavvur edilemeyecek derecede el değiştirmişti"* (S.D.s.257). Diğer taraftan savaşla beraber ortaya çıkan *"Beyaz Rus kadını akımının çok başka mecralar ve şekiller verdiği büyük bir eğlence hayatı başlamıştı."* (S.D.,s.257)

Sahnenin Dışındakiler romanı geçmiş dönemin yani yakın tarihin hangi şartlar altında oluştuğu hakkında bize önemli bilgiler sunan tarihi ve sosyal tahlil içerikli mühim bir eserdir.

e. Edebiyat Üzerine Makaleler

Bu kitapta Tanpınar'ın çeşitli dergi ve gazetelerde çıkan edebiyata dair makaleleri ile, İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı, antoloji başlarına veya müşterek kitaplara verdiği etütler Zeynep Kerman tarafından bir araya getirilmiştir. Bu kitap bize Tanpınar'ın tenkitçi kişiliği ve düşünce dünyası hakkında geniş

malumat verir. İncelemeye esas aldığımız kitap, Dergah Yayınları tarafından 1995 senesinde yayınlanmıştır.

f. Yaşadığım Gibi

Tanpınar'ın dergi ve gazetelerde dağınık olarak duran yazıları Prof.Dr.Birol Emil tarafından biraraya getirilerek oluşturulan Yaşadığım Gibi adlı kitap yazarın, şair, hikayeci-romancı ve edebiyat tarihçisi olarak milli kültürümüzle ilgili özlü fikirlerini yansıtmaktadır.

İncelememize esas teşkil edecek bir çok hususta Tanpınar'ın romanları dışındaki yazılarından oluşturulan eserlerinden de istifade ettik.* Yazarın, değişik konulardaki fikir ve düşüncelerine sırası geldiğinde bu kitaplardan yaptığımız alıntılarla yer vermeye çalıştık.

Ayrıca; Cumhuriyete Geçiş Süreci yani Tanzimat ve sonrası dönemler için Mümtaz Turhan'ın "*Kültür Değişmeleri*" kitabı, Murtaza Korlaelçi'nin "*Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*" isimli eseri ile Büyük İslam Tarihi ve İslam Ansiklopedisi başlıca müracaat kaynaklarımız oldu.

* Tanpınar'ın hayatı ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ömer Faruk AKÜN, "A.H. Tanpınar'ın Hayatı ve Yazılarının Bibliyografyası", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, c. XII, 31 Aralık 1962, s.2-32.

I. BÖLÜM

TANZİMATTAN CUMHURİYETE GEÇİŞ SÜRECİ VE EDEBİ BİR TÜR OLARAK ROMAN

A. Tanzimata Giden Yol

Kendi kültürüne yabancılaşmış veya yabancılaştırılmış bir toplumun diğer toplumların kültürlerinden etkilenmemesi düşünülemez. Bu etkileşim, teknolojik açıdan olabileceği gibi düşünce kalıplarıyla beraber de kendini gösterebilir. Osmanlının son zamanlarında, Avrupa'ya ilim tahsili için gönderilen öğrencilerin birçoğunun, batıda ortaya çıkan bazı fikirlerden etkilenmiş olmaları ve geri döndüklerinde, bir kimlik bunalımına düşmüş vaziyette bu batılı, kendi kültürümüze tamamen ters fikirleri hararetle savunur hale gelmeleri buna bariz bir örnektir. A.Hamdi Tanpınar, bu kimlik bunalımı hakkında şu tespitleri yapmaktadır:

*“Doğrusu istenirse, Tanzimat'tan beri yetişenlerin çoğunda hemen her hareket, gürültülü ve sessiz bir istifa, bir nevi tövbekarlık, kendi kendini inkarla sona erer. Yahut şahsiyet tam bir dargınlık içinde veya kısır bir şüphede kendisini tüketir. Fikret ile Cenab'ın akıbetleri! Bir nevi terk-i saltanata benzeyen prensip fedakarlıkları ise burada sayılamayacak kadar çoktur....Cesaret edebilseydim, Tanzimat'tan beri bir nevi Oedipus kompleksi, yani bilmeyerek babasını öldürmüş adamın kompleksi içinde yaşıyoruz derdim.”*¹⁵

“Kültür Değişmeleri” kitabının ikinci bölümünde M.Turhan geçmiş dönemde yaşanan değişmelerin tasnifini yaparken şöyle der:

“Umumiyetle Türkiye'deki garplılaşma hareketi, yakın zamanlara kadar, hep tanzimatla başlatılırdı. Bu temayül bugün bile kuvvetli olmakla beraber

¹⁵ Tanpınar Ahmet Hamdi, Yaşadığım Gibi, Der.: Birol Emil, Dergah Yay., İstanbul 1996, s.38.

*garba yönelmenin fasıllarla da olsa daha çok eskiden başlayıp devam ettiğini ileri süren fikir adamlarımız çoğalmaktadır. Gerçi bu hususta kati bir tarih tayin etmek güç olmakla beraber garplılaşmaya verilecek manaya göre takribi bir zaman tesbit etmek mümkündür. Filhakika, garplılaşma hareketine başlangıç olarak münferit kültür unsurlarının bilhassa teknik vasıtaların iktibası kabul edilecek olursa bunun tarihini, elde mevcut vesikalarda kayıtlı olanlara göre onbeşinci asra kadar götürmek mümkündür.... Buna mukabil garplılaşmadan, ilk cezri ve mecburi değişmeler kastolunuyorsa onu hiç şüphesiz İkinci Mahmud ile başlatmak icap eder. Bu takdirde Üçüncü Selim zamanı, serbest değişmelerle mecburi değişmeler arasında bir nevi intikal devresi olarak kabul edilmelidir”.*¹⁶

M.Turhan, geçmişteki kültür değişmelerinin esas itibariyle üç kısımda incelenmesi gerektiğini belirtir. Bu kısımlar ona göre şunlardır:

1- Cemiyette belli başlı herhangi tahavvül meydana getiremeyen ve mebdei kati olarak tesbit olunamayan münferit unsurların ithal edildiği safha ile bunların şuurlu bir şekilde iktibas edildiği safhadan mürekkep Serbest Değişmeler devri; yani ondokuzuncu asra kadar olan devir.

2- Bir intikal devri olmak üzere Üçüncü Selim zamanı.

3- Şumüllü ve cezri kültür değişmelerinin ancak mecburi bir şekilde meydana getirilebileceği kanaatinin belirmeye başladığı devir. Bu kısmı da İkinci Mahmud'la başlatmak suretiyle muhtelif devrelere ayırmak mümkündür.

a) İkinci Mahmud'dan Tanzimat'a kadar, yani Gülhane Hatt-ı

Hümayunu'nun ilanına kadar olan zaman,

b) Tanzimat'tan 1876'ya kadar,

c) 1876'dan 1908 inkılabına kadar,

¹⁶ Turhan, Mümtaz, Kültür Değişmeleri, MÜİF Yay., İstanbul 1987, s.15-16.

d) 1908'den 1923'e kadar,

e) 1923'den zamanımıza kadar.¹⁷

M.Turhan, geçmişteki serbest kültür değişmelerinin en şuurlu bir safhası ve mebdai olarak Lale Devrine ayrı bir önem atfeder.O'na göre, bu ilk değişmeler çağının başlangıcında yer alan kah bir sefahat, kah bir intibah devri olarak vasıflandırılan Lale Devrinin hususiyetlerini anlayabilmek için imparatorluğun hangi şartlar altında ve nasıl bir vaziyette bu devre girdiğini anlamak lazımdır:

“Bilindiği gibi Viyana önünden çekilmenin tarihi olan 1683'ten Lale Devrine kadar geçen zaman, Osmanlı İmparatorluğunun en kanlı, en buhranlı ve tehlikeli bir devrini teşkil eder. Bu tarih, aynı zamanda onun çok uzun sürecek olan can çekişmesinin, tamamiyle çöküşünün de başlangıcıdır. Bu kısa müddet zarfında imparatorluk iki yüz senede kazandığı yerleri kaybettiği gibi geri kalan kısmı da müdafaa edemeyecek hale gelir. Bu felaket devrinin ilk kısmı olan 1683'ten 1699 tarihine kadar devam eden muharebeler, hep bu ricatın muhtelif ve kanlı safhaları idi. Türk ordusu adeta müthiş bir paniğe düşer olmuştu. O zamana kadar hasımlarını daima firara mecbur eden yeniçeriler, batı ve perişan irtibatsız kütleler ve insan kümeleri halinde yuvarlanıyorlar, düşmanlar her müsademe vukuunda cesetlerinden yığınlar meydana getiriyorlardı.”¹⁸

Avusturya'nın bu ani ve beklenmedik galibiyeti, Osmanlının tattığı ilk yenilgi idi. Diğer taraftan, Avusturya'nın bu muvaffakiyeti Rus'ları da cesaretlendirmiş ve yapılan savaşlar Pasarofça anlaşması ile neticelenerek Belgrat, Sırbistan'ın büyük bir kısmı, Ulah ve Bosna kaybedilmiş oluyordu. Bu mağlubiyetler asırlar boyunca batı dünyasına karşı bir üstünlük psikolojisi ile bakan Osmanlının savaşların neticesini anlamasını da zorlaştırıyordu.

¹⁷ Turhan, Mümtaz, a.g.e., s.136.

¹⁸ Turhan, Mümtaz, a.g.e., s.147, Ahmed Refik, Lale Devri, s.6'dan nkl.

*“ Diğer taraftan Viyana bozgununa kadar zaferlerle dolu, uzun ve şanlı tarihi boyunca Avrupa kıtasında tek ciddi bir mağlubiyet tanımayan, karada ve denizde asırlarca rakipsiz bir surette hakim olan, tahtından krallar indirip hükümdarlar nasb ve himaye eden bir imparatorluğun garb alemi karşısındaki psikolojik atitüdü sadece üstünlük duygusuyla vasıflandırılabilir. Bu hissin sevkiyle daima hakir görüp her nevi inkılap ve tekamülüne karşı lakayd kaldığı bir dünyadan bozgunla neticelenen ilk darbeyi yediği zaman, mağlubiyetinin sebeplerini kavrayamamış, onu eski bir müttefikinin (Sobyeski'nin) ihanetine veya kendi kumandanının beceriksizliğine hamletmişti. Bunlar, şüphesiz mağlubiyette amil olmuşlardı; fakat asıl sebepler değillerdi. Asıl sebep, Osmanlı imparatorluğunun farkına varmadan düşmanlarının maddeten ve manen kuvvetlenmiş, inkişaf etmiş, bilhassa medeniyet bakımından ilerlemiş olmalarında idi... ”.*¹⁹

Bu ruhi çöküntü vaziyeti içerisinde Lale Devrine giren imparatorluk, batı karşısında artık bir acz ve çaresizlik içerisinde olduğunun ezikliği ile batıya karşı mukavemetini yavaş yavaş yitirmeye başlıyordu. Gerçekte Lale Devri bu itibarla, yenilgiden payın alınmaya başlanarak bir uyanışın başladığı devir olarak da gösterilebilir. Bu devirde yaşanan değişimler acz ve çaresizliğin bir tezahürü olarak kendiliğinden ortaya çıkmış değişimlerdir.

“Bu arada kısa süren ayıklık fasılalarından garb kültürünü iktibasa delalet eden bazı ciddi emarelere şüphesiz rastlanmaktadır. Bu bakımdan devrin en mühim belki de yegane eseri matbaa olmuştur.

Lale Devrini doğrudan doğruya takip eden safhalar da psikolojik amiller ve atitüt (tavır) itibariyle pek az bir farkla ondan ayrılır. Zevk ve sefahatin isyan neticesinde kalmasına mukabil, diğer unsurlar şiddet kazanarak daha fazla belirli ve ilk safta yer alırlar. Zamanla hadiseler karşısında acz ve

¹⁹ Turhan, Mümtaz, a.g.e., sh. 148.

çaresizlik duygusu fazlalaşır. Değişmeler, memlekete tesadüfen gelen yabancıların veya münferit yerli şahsiyetlerin vücutlarına bağlı kalarak meydana gelir ve bunların çekilmesiyle ıslahat veya yenilikler de büyük bir iz bırakmadan ortadan kalkar. Bu değişmeler, cemiyetin inanıp kabul ettiği bir prensip veya plana göre hazırlanıp başarılmadığından en lüzumlu oldukları ve zaruri görülmeleri icap eden bir anda “fazla masrafı mucip oluyor” gibi zahiri bir sebep veya bahane ile lağvedilir; yahut yüzüstü bırakılır..”²⁰

Lale Devrinin bir başka önemli hususiyeti de, Osmanlı imparatorluğunun içinde bulunduğu müşkül vaziyetten, acı realiteden bir nevi kaçıışı ifade etmesidir. İstikbalin hesabına tesis edilmeye çalışılan sun'i ve geçici bir muvazene ve sükun sayesinde yakın geçmişin dertleri, geleceğin endişe ve kaygıları sanat, debdebe ve ihtişam havası içinde zevk ve safa ile unutulmaya çalışılır.²¹

III.Selim devrinin karakteristik özelliği olarak göze çarpan en önemli olay değişimlerin artık tesadüfi değil daha şuurlu bir hale gelmesidir. Değişimlerin yaşandığı alanlar, daha çok, askeri saha ile sınırlıdır. Ordunun yenilenmesinin yanısıra, ilmi bilgiye, mütahassıs zabitlere, mühendis ve sair teknik elemanlara olan ihtiyacı sağlamak için bir riyaziye ve topçu mektebi açılması düşünülür. Bu amaçla *Mühendishane-i Sultani* ile yeni inşa edilen *Mühendishane-i Berri-i Hümayun* birleştirilir. Ayrıca; iktisadi buhrana, bilhassa para darlığına bir çare olmak üzere ithalatın tahdidi ve bazı maddelerin memleket içinde imali düşünülür. Barut, kağıt ve kumaş fabrika ve imalathaneleri kurulur. Üsküdar'da daha çok ilmi eserler basmak üzere ikinci bir matbaa tesis edilir..²²

²⁰ Turhan,Mümtaz, a.g.e., s.151.

²¹ Turhan,Mümtaz, a.g.e., s.150, Ayrıca bkz. Mümtaz'er Türköne, Osmanlı Modernleşmesinin Kökleri, İstanbul 1995.

²² Turhan,Mümtaz, a.g.e., s.155, Ayrıca bkz. DİA,c:5, Batılılaşma Md.

Bu dönemde cemiyetin kültür değişmelerinde tali faktörlerin de çok önemli rolü olmuştur. Açılan okullarda okutulacak olan kitapların tercümesi, bu meyanda bir çok yeni kitabın ve bu kitaplarla beraber yeni düşüncelerin ülkeye girmeye başlaması, garb devletlerinin askeri ve mülki teşkilatını, devlet siyasetini yakından takip cümlesinden olmak üzere garb ülkelerine elçiler ve onlarla beraber memurlar gönderilmesi, dışarıda okullarda öğrenim görmek üzere yabancı ülkelere öğrencilerin gönderilmesi, ecnebilerin bilhassa ekalliyet üzerinde etkili olarak bir teşekkül oluşturma faaliyetleri ile bu grubun muhtelif sefaret mensupları, bunların mahiyetindeki alimler, muharripler, ressamalar, dışardan davetle gelen mütehassıslar vesair zevat üzerinde tesirli olmaya başlaması, yerli eşhastan da bu gruba katılmaların vuku bulması neticede şehir hayatının üzerinde mühim bir tesir icra eder.²³

Bu döneme ait ciddi kültürel ve sosyal değişmelerin bir sonraki yüzyıla da aktarılmasında bu tali faktörlerin belki de hissedilmeyen önemli bir etki yaptığı gözlerden irak tutulmamalıdır.

Özellikle, Tanzimat Fermanına götüren yolda II. Mahmut zamanı, fikir açısından batılılaşma tarihinin tamamıyla ayrı ve yeni bir devrinin başlangıcı olma konumundadır. Çalışmamız bakımından öncelikli olarak bizi ilgilendiren kısım, M.Turhan'ın, *Mecburi Değişmeler Devri* olarak isimlendirdiği II.Mahmut zamanı olacaktır.

M.Turhan, devrin karakter ve temayüllerini göstermesi bakımından değişmelerin en mühimi olarak, ictimai, bilhassa devlet ve saray teşkilatında, yaşayış tarzında, kılık ve kıyafette meydana getirilen yeniliklere işaret etmektedir.²⁴

Turhan, II.Mahmut döneminin tahlilini yaparken şu önemli noktaya dikkat çeker: “*Bu devirde meydana gelen değişmelerle bundan evvelkiler*

²³ Turhan, Mümtaz, a.g.e., s.157.

²⁴ Turhan, Mümtaz, a.g.e., s.163.

bilhassa III.Selim zamanında teşebbüs edilen yenilikler arasında sistem, plan ve muayyen bir hedef ve gayeye yönelme bakımından mühim denecek bir fark yoktur. Bu itibarla bu devirde vukua gelen yenilikleri, aradaki derece ve şümül farklarını gözönünde tutmak şartıyla bundan evvelki devirlerde teşebbüs edilip idame ettirilemeyen değişmelerin bazı ilavelerle bir tekrarı olarak kabul etmek mümkündür. Şu halde bu devrin hususiyetlerini başka cihetlerde aramak icab ediyor. Hakikatte bu devre hususiliğini veren, onu, bundan evvelki devirlerden ayırdedip kendisinden sonra gelenlerin hakiki bir başlangıcı saydıran mühim birçok noktalar vardır.

Bu devir muhtevasından ziyade değişmelerin tarzı, nev'i, tabi oldukları şartlar ve vaziyet bakımından bilhassa mahiyeti itibariyle bundan evvelki devirlerde vukua gelen yeniliklerden ayrılmakta, garplılaşmada yeni bir çığırın başlangıcını teşkil etmektedir. Zira bu devir, serbest değişmeler çağının sona erdiğini, mecburi veya güdümlü değişmelerin başladığını ve artık böylece devam edip gideceğini göstermektedir”.²⁵

Bu devrin diğer mühim bir hususiyeti de garblılaşma tarihinde ilk defa olmak üzere Avrupa'nın, kılık ve kıyafette, yaşayış tarzında,ictimai teşkilatında taklit edilmesi ve bu nokta üzerinde ısrarla durulmasıdır. Turhan bunun sebeplerini şöyle izah eder:

“Hakikatte garblılaşmanın zaruretine inanma hususunda ne kadar isabet edilmiş ise de, bunun tarzını, usulünü, istikametini tayin bakımından da o nisbette acz gösterilmiştir. Binaenaleyh bu devirde de müessir olan ve bundan sonraki değişmelerin de istikametini ve kaderini tayin eden psikolojiye ait faktörlerin köklerini işte bu aczde aramak lazımdır. Bu itibarla garb medeniyetinin özünü, mahiyetini ve esas unsurlarını tayin edememek hususunda bu devir,daha evvelkilerden ayrılmaz. Anlaşılan Türk milleti, garblılaşmanın hakiki yolunu, el yordamıyla buluncaya veya bu hususta tecrübeleri zenginleşip

²⁵ Turhan, Mümtaz, a.g.e., s.165.

*olgunlaşınca, fikir ve bilgi itibarıyla garbı anlayabilecek bir seviyeye gelinceye kadar hep aynı şekilde çabalayacak, aynı istikamette yürüyecektir”.*²⁶

Kılığın kıyafetin, yaşayış tarzının Batı standartlarına uydurulmak istenmesi hatta bu konuda ısrar dahi edilmesi imparatorluk içindeki yabancılar tarafından bile eleştirilmiştir. Bunlardan birisi de Avusturya Prensi Metternich'tir. 1839 yılının sonlarına doğru İstanbul sefiri *Baron Von Stürmer*'e yazdığı bir mektupta II.Mahmut'u bu konularda ağır bir şekilde tenkit etmiştir. Uygulanan garblılaşma teşebbüsünün milli şekillere uygun yapıldığı takdirde bir çok faydalar sağlayabilecek olduğunu ifade eden Metternich, bu teşebbüsün gayrı milli şekli ile ele alınmasını ve uygulamaya konulmasını şiddetle eleştirir. Padişahın, icraata koyduğu yenilik ve değişikliklerin mahiyetine gereken önemi vermediğini, sadece bunların şekli ile uğraştığını ifade eder ve bu durumu da II.Mahmut'un cahilliğine atfeder.²⁷

Tanzimatı hazırlayan sebeplerin kaynaklarını Osmanlı Devleti'nin ıslahat tarihinde aramak lazımdır. Yukarıda anlatılan hadiseler ve özellikle II.Mahmut döneminde yapılan yenilik teşebbüsleri siyasi bir reforma zemin hazırlar ve 1839'da *Tanzimat hareketi* olarak ortaya çıkar.

Tanzimat dönemi, diğer dönemlerin aksine Avrupa'ya başka bir cepheden yaklaşılacak istenen bir dönemdir. Bu yönüyle garblılaşma hareketinin gayesi değişikliğe uğramıştır. Bu defa imparatorluğun içinde bulunduğu vahim durumdan kurtuluşunun çaresi, esas teşkilatının, ictimai bünyesinin Avrupa devletlerinin yapısına benzetilmek üzere ıslahında görülmektedir.

Tanzimat hareketi, kendisinden beklenen büyük değişim hadisesini meydana getirememiştir. İmparatorluğun ictimai bünyesinin böyle çaplı bir değişime hazır olmamasının, teşkilat ve müesseselerinin asırlarca hüküm süren zihniyet ile idare ediliyor olmasının, devlet adamlarının yetersizliğinin, ictimai

²⁶ Turhan, Mümtaz, a.g.e., s.168.

²⁷ Cebeci, Dilaver, *Tanzimat ve Türk Ailesi*, Ötüken Yay., İstanbul 1993, s.16.

realite ile alınan tedbirlerin uyuşmamasının bu beklenen büyük değişimin gerçekleşmemesine neden olduğu bir vakıadır.

M.Erkal Sosyoloji (Toplum Bilimi) adlı eserinde Gökalp'in Tanzimatçıları affetmediği iki nokta olduğunu belirtir: *“Bunlardan birincisi, Osmanlı ülkesini içten ve bilhassa dıştan sıkıştıran milliyet akımlarını takdir edememeleridir. İkincisi ise iktisap ve ictibaslarını belirli bir usul ve bütünle kaynaştırmadan gelişigüzel ve karmaşık hareket etmiş olmalarıdır. Kısaca metod yetersizliğidir ve telif etmek istedikleri konuların mahiyetini kavrayamamalarıdır. Ümmet devrine has müesseselerle, milliyet akımlarının gerektirdiği müesseseleşmeyi meczetmek çelişkisine Gökalp tarafından dikkat çekilmiştir. Zamanla dilden başlayarak mahkemelere kadar öyle bir kargaşa doğmuştur ki, Türkü Türk yapan temel kültür unsurları silinip gitmiştir. Gökalp, batılılaşmayı “Avrupa kafalı, Türk kalpli olmalıyız” şeklinde ifade ediyordu. Yıllar sonra, bir İtalyan Türkolog olan Anna Masala'nın “Kalbi Doğuda, mantığı Batı'da” olarak ifade ettiği gerçek ile Gökalp'in işaret ettiği husus arasında ayniyet bulunmaktadır”.*²⁸

B. Tanzimat Dönemindeki Başlıca Değişim ve Yenilikler

1. Askeri Sahada Yapılan Yenilikler

1699 Karlofça antlaşmasıyla Avrupa'nın askerlik ve teknik yönünden üstünlüğü ortaya çıktıktan sonra Osmanlı yönetiminde ordu ve askeri tekniğin yenileştirilmesi söz konusu olmuştur. III.Mustafa (1757-1773) devrine kadar sadece bazı dağınık teşebbüslerden ibaret olan ordunun batı standartlarına göre ıslahı meselesi bu devirden sonra önemli bir problem halini alır. *Baron de Tott* adlı aslen Macar olan bir Fransız ajanı bu hususta hükümdara yardım eder.

²⁸ Erkal, Mustafa, Sosyoloji (Toplum Bilim), İstanbul 1995, sh.155.

Topçu ocağını ve tophaneyi ıslah eden bu zat, yeni açılan mühendishanede dersler verir. Bu dersler Avrupa ilim ve tekniğiyle resmi ve aleni ilk temasımız olur.²⁹

III.Selim zamanında batıyla ilişkiler daha da artar. Yeni kurulan *Nizam-ı Cedid* ocağının talim ve terbiyesi için Fransa ve İsveç'ten birçok subay, mühendis ve teknisyen getirtilir.

II.Mahmut devrinde askeriyede yapılan en önemli değişiklik 1826'da Yeniçeri Ocağının kapatılmasıdır. *Vakayı Hayriyye* adı verilen bu tarihi olaydan sonra kapatılan Yeniçeri Ocağının yerine kurulan yeni orduya *Asakir-i Mansure-i Muhammediye* adı verilir.³⁰

Kurulan yeni ordunun ihtiyaçlarını karşılamak ve bu arada memleketin diğer taraflarına da iktisadi yardım gayesiyle bazı fabrikalar tesis edilmiştir. Şüphesiz bu fabrikalar neticesinde yeni iş sahaları açılmış; kısmi de olsa bir iç göç yaşanmaya başlanmıştır.³¹

Tanzimat döneminde ordu tekemmül ettirilmeye çalışılmış, bu amaçla Avrupa'ya askeri amaçlı öğrenci gönderilmesi hızlandırılmıştır.

Yeni orduda Yeniçeri Ağası yerine ihdas edilen Seraskerlik makamındaki kolluk, Hüsrev Paşanın Seraskerliği zamanında 1845 senesinde *Zabtiye Müşiriyeti* adıyla kurulan idarenin altına konu.³² Böylelikle Zabıta teşkilatı kurulmuş oluyordu.

Şehirlerin ve limanların keşfi yapılarak haritalar tanzim olundu. Ordu ve donanmada köklü ıslahata gidildi. Özellikle tersane ve donanma Batı modeline göre yeniden teşkilatlandırıldı. 1843'de ordunun tanzimi için bazı kararlar alındı. Askerlik müddeti beş sene olarak kabul edildi. Eski neferlerin büyük bir kısmı terhis edildi. Ordu; Hassa, Dersaadet, Rumeli, Anadolu ve Arabistan olmak

²⁹ Tanpınar,Ahmet Hamdi, 19.Yüzyıl Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1976, s.43.

³⁰ Lewis,Bernard,Modern Türkiyenin Doğuşu, Çeviren:Prof.Dr.Metin Kırıatlı, TTK, Ankara 1996,s.80.

³¹ Turhan, Mümtaz, a.g.e.,s.162.

³² Lewis, Bernard, a.g.e., s.81.

üzere beş sınıfa ayrıldı. Ordunun talim ve terbiyesine itina için daha önce açılmış olan Harbiye Mektebi'ne talebe yetiştirmek üzere ordu merkezlerinde 1845'de idadi mektepleri kurulması için irade çıktı.³³

2. Devlet Yönetiminde Yeniden Yapılanma

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda (1839) alınan kararların uygulanabilmesi ve muhtemel bir kargaşanın önlenmesi için 1840 senesinde yeni bir ferman daha kaleme alınmıştı. Yeni fermana Padişah, tatbiki istenen yeni kanun ve nizamların hilafına hareket etmeyeceğini belirtiyordu.³⁴ Bu bir bakıma Padişahın yetkilerinin kısıtlanması manasına geliyordu.

1840 senesi başlarından itibaren başşehir ve eyaletlerde Tanzimat fermanının tatbikine girildi.

Ahalinin fakirleşmesine sebep olan iltizam usulü 1840'tan itibaren kaldırıldı. Vergide eşitlik ve adalet getirildi.

Mustafa Reşit Paşa'nın hariciye nazırlığı devrine rastlayan Tanzimat'ın ilk yıllarında birçok yenilikler yapıldı. Yeni kanunlar çıkarıldı. Maliye ıslah edilmeye çalışıldı. Ticaret mahkemeleri kuruldu.³⁵

Tanzimat Fermanını hazırlayan Mustafa Reşit Paşa'dan sonra onun yolunu izleyen yani yenilik taraftarı olan Midhat Paşa'nın, Jön Türkler'le beraber Padişah II. Abdülhamid'e 1876'da I. Meşrutiyet'i ilan ettirmesi, hiç şüphesiz yaşanan değişimlerin en önemlisidir. Yeni bir anayasanın (Kanun-i Esasi) hazırlanmasından ibaret olan bu değişim neticesi Padişahın yetkileri resmen sınırlandırılmış ve şarta bağlanmış oluyordu.³⁶

³³ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (Heyet), Çağ Yay., İstanbul 1989, c:11, s.444.

³⁴ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (Heyet), Çağ Yay., İstanbul 1989, c:11, s.442.

³⁵ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (Heyet), Çağ Yay., İstanbul 1989, c:11, s.443.

³⁶ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (Heyet), Çağ Yay., İstanbul 1989, c:12, s.31.

Kanun-i Esasi'nin getirdiği en önemli müessesese olan *Meclis-i Umumi* 20 Mart 1877 günü ilk toplantısını yaptı. 14 Şubat 1878 tarihinde Abdülhamid, Meclisin tatil edildiğini irade etti. Böylece I.Meşrutiyet dönemi sona erdi.I.Meşrutiyet devrinin sona erışı, bir anlamda Tanzimat devrinin ve Tanzimat ideolojisinin de sonunu getirdi. ³⁷

3. Eğitim Sahasında Yapılan Yenilikler

Maarif sistemini Batı standartlarına getirebilmek için birçok çalışmalar yapıldı. 1846'da Meclis tarafından hazırlanan raporda bir üniversitenin ve orta okulların açılması ve maarifle ilgili bir teşkilatın bir an evvel kurulması görüşleri ağırlık kazandı.

1846'da Darulfünun'un temelleri atıldı. Aynı sene rüşdiyelerin açılmasına başlandı. Yine aynı sene kurulan *Meclis-i Maarif-i Umumiye* 1847 senesinde Nezaret oldu. ³⁸

1848'de, Rüştiyelere ve devrin ortaokullarına öğretmen yetiştirmek üzere *Darülmualimin* (öğretmen okulu) kuruldu. 1867'de Padişah Abdülaziz, Fransa'daki liseler gibi bir okulun kurulmasına ve orada Fransız lisanı ile tedrisat yapılmasına müsaade etti. Bu okul müdürü ve hocalarının çoğu Fransız olan *Galatasaray Lisesi* 'dir.

1870'de kız öğretmenler yetiştirilmek için *Darülmualimat* kurulur. İlk kez bir kadın öğretmen tayini 1873'de yapılır. 1883'den itibaren de kadınlar okul yönetimlerine tayin edilmeye başlanır. ³⁹

Yurtdışına öğrenci gönderilmesine büyük bir önem verildi. Önceden, sadece askeri sahada yetiştirilmek için öğrenci gönderilirken Tanzimat sonrasında ihtiyaç duyulan birçok konuda yetiştirilmek üzere, özellikle Fransa'ya

³⁷ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (Heyet), Çağ Yay.,İstanbul 1989, c:12, s.42.

³⁸ Lewis, Bernard, a.g.e., s.113.

³⁹ Berkes, Niyazi,Türkiyede Çağdaşlaşma, İstanbul 1978, s.44.

öğrenci gönderildi. Avrupa ile aramızda gittikçe artan sıkı temaslar, orada uzun müddet bulunmuş veya orada öğrenim görmüş olanların sayısının çoğalması neticesinde bundan evvelki devirlerle kıyas edilmeyecek derecede fikri inkişaf meydana gelmişti.⁴⁰ Ancak, Batı kültürünün sadece taklit olarak alınması ve öze inilememesidir ki bizim daha uzun bir müddet kendimize gelemememize sebebiyet vermiştir.

4. Eğlence Hayatında Yaşanan Değişimler

Tanzimatın getirmiş olduğu kısmi serbestlik ortamında, Avrupa ile doğrudan doğruya temas ve münasebetler de fazlalamıştır. Yurt dışında bilhassa büyük Avrupa merkezlerinde görevli sefirler, bunların yanında bulunan memurlar ayrıca yurtdışında eğitim gören öğrenciler ve o zamanın aydınları sık sık gidip geldikleri Avrupa'dan değişik alışkanlık, zevk ve eğlence anlayışı kazanırlar. Yine ayrıca, değişimin belki de birincil unsurları durumunda olan ülkedeki yabancıların, melezlerin ve yerli gayrimüslim azınlıkların iştirakiyle meydana çıkan yarı şarklı fakat daha çok Avrupalı kesimle çeşitli yollarla kurdukları irtibat ve yakınlıklar, değişimi hızlandıran sebepler arasındadır.

Bu yarı şarklı ama Avrupalı kesim, İstanbul'da bilhassa Galata ve Beyoğlu'nda eğlence merkezleri kurmuşlardı. İstanbulun müslüman yerli ahalisi, yukarıda bahsettiklerimiz başta olmak üzere buralara gidip gelerek tiyatro, konser vs.gibi eğlence çeşitleriyle yakından tanıştılar.⁴¹

Tanpınar, Mecid devrinin tiyatro ve operaya heves ettiğini söyler. Onun devrinde garpli musikinın şehirli hayatına karıştığını, hükümdarın sarayının karşısına bir tiyatro binası yaptıracak kadar tiyatroyu sevdiğini, tiyatronun sarayın gizli eğlenceleri arasında yer aldığını belirtir. Memleketimizde ilk tiyatro

⁴⁰ Turhan,Mümtaz, a.g.e., s.180.

⁴¹ Turhan,Mümtaz, a.g.e., s.179.

hareketlerinin başıboş bir şehirli zevki veya eğlencesi şeklinde uzun zaman devam ettiğini de sözlerine ekler.⁴²

O zamanların tiyatro hayatının şekillendiği yer olarak *Direklerarası* adıyla bilinen Şehzadebaşı muhitini görürüz. Tiyatro, özellikle Ramazan ve yaz gecelerinin vazgeçilmez bir eğlencesi olmuştur.

Tanpınar, Mahur Beste romanında Tanzimat döneminin portresini çizerken eğlence yerlerinden de bahseder. Eserde sefahat evlerinden ve koltuk meyhanelerinden bahseder (Mahur Beste,s.148). Bu yerler, buralara gelenler için bir sürü hizmete koşarıyla, ağır makamdan şarkısı, hatta işreti, coşkun saziyla, bir gecelik mükellef bir zevk ve eğlence alemiydi (Mahur Beste, s.150).

C. Tanzimatta Toplumsal Muhalefet: Roman ve Romancılar

1. Tercüme Hareketleri

Tanzimat sonrası Türk Edebiyatının alt yapısını batıdan yapılan tercümelemler oluşturur. Batıyla başlayan ilk ilişkiler daha çok ülkenin geri kalmışlıktan kurtarılması için ne gibi çalışmalar yapılabileceğine yönelik olmuştur. Bu amaçla batıdaki ilmi ve fikri akımların kitaplarının tercümesi öncelikli olarak ortaya çıkar.

Tanzimatın ilanından dört sene sonra, 1843'de Münif Paşa'nın Fenelon, Fontenelle ve Voltaire'den yaptığı "*Muhaverat-ı Hikemiye*" adlı felsefi dialoglar tercümesi batı felsefesine karşı uyanan ilginin ilk yazılı vesikasıdır.⁴³ İkinci çeviriyi, Şinasi Lafontaine, Racine ve Lamartine gibi şairlerden yaptığı tercümeleri küçük bir risale haline getirip taşbasma olarak 1859'da yayınlaması izlemiştir.⁴⁴ Edebi bir eserin tam olarak tercümesi ise Yusuf Kamil Paşa'nın

⁴² Tanpınar, Ahmet Hamdi, Yaşadığım Gibi, Der.:Birol Emil, İstanbul 1996, s.30.

⁴³ Kaplan, Mehmet, TÜEA, c:I, s.301.

⁴⁴ Sevik, İsmail Habib, Avrupa Edebiyatı ve Biz, c:II, İst.1941, s.54.

1862'de Fenelon'dan yaptığı “*Telemaque*” tercümesidir.⁴⁵ Bu ilk denemenin hemen arkasından aynı yıl Victor Hugo'dan “*Hikaye-i Mağdurin*” adıyla yapılan “*Sefiller*” tercümesi, daha sonra da Daniel Defoe'dan “*Robinson Crusoe*” (1864), Chateaubriand'dan “*Atala*” (1871) çevirileri edebiyat dünyamıza girerler.⁴⁶

Tercüme hareketi 19.asrın son çeyreği içinde hızını biraz daha artırır. 1874'de Teodor Kasab, realist Alexandre Dumas Fils'den beş perdelik “*Para Meselesi*” isimli komediyi çevirir.⁴⁷ 1882'de aynı yazardan Ahmet Midhat “*Bir Kadın Hikayesi*” ve “*Antonin*” isimli iki eseri çevirir. Bunlardan başka aynı yazarın dilimize çevrilen diğer bazı eserleri de şunlardır: Bir Mektup Paketi (H.Edib, 1886), Hermin (Ahmed İhsan,1892), Bir Riyazinin Muaşakası (Ahmet Hikmet, 1892), İncili Hanım (Mehmet Tahir,1882).

1891'de Muallim Naci, naturalizmin şefi Emile Zola'dan Trez Raken (1867) isimli romanını dilimize çevirmeye çalışır. Fakat bu eser yarım kalır. Zola'nın eserlerinden yapılan çevirilerin bazıları şunlardır: Canlı Cenaze (Rüştü,1891), Nakil (Uşakizade Halid Ziya,1894), Nana (sahib, 1911).⁴⁸

Namık Kemal Montesquie'nun Romalılar hakkındaki eseriyle, “*Kanunların Ruhu*” isimli eserini tercüme eder fakat bastıramaz. Bu eseri daha sonra 1915'de Hüseyin Kazım tercüme eder. Bu eserin 1789 Fransız devriminin meydana gelişinde oynadığı rol, Namık Kemal'in bu eseri hangi saikle tercüme ettiği hakkında bize biraz malumat vermektedir.

Tercüme edilen eserlerin muhteviyatı, yukarıda kısmen değinildiği gibi daha çok fikri akımlar üzerine olmuştur. Bu fikri akımların en başında da *Pozitivizm* gelmektedir. Bu fikri akımla ilgili olarak da bir çok tercüme yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Hippollitte Taine'in bir eserini Ahmet

⁴⁵ Perin, Cevdet, Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri, İst.1946,s.205.

⁴⁶ Andı, M.Fatih, Tanzimattan Cumhuriyete Türk Edebiyatı, Yeni Şafak Gazetesi Yay., İstanbul 1995, s.26.

⁴⁷ Sevük, İsmail Habib, a.g.e., s.407.

⁴⁸ Andı, M.Fatih, a.g.e., s.24.

İhsan 1899'da “*Mavi Düşes*” adıyla tercüme eder. 1893'de aynı şahsın hayatını Paul Bourget'den Ahmet İhsan, “*Sevday-i Hakiki*” adıyla çevirmiştir.

Batıdan yapılan bu tercümeler ileride görüleceği gibi sosyal ve kültürel değişimleri hızlandıran önemli birer amil olmuşlardır. Tercüme hareketleri hakkında verdiğimiz malumatları çalışmamızın boyutlarını daha fazla aşmaması için burada bitiriyoruz.

2. Cemiyetler

2.a. Yeni Osmanlılar Cemiyeti (Jön Türkler)

Bu dernek 1865'de İstanbul'da gizli olarak kurulur. Kurucuları arasında Ziya Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi, Agah Efendi ve Ayetullah Efendi de vardır. Derneğin fikir lideri Şinasi'nin Avrupa'ya gidişinden sonra Namık Kemal cemiyetin fikir liderliğine getirilir.

Dernek hızla büyür, kısa bir zaman sonra üye sayısı 245'e yükselir. Osmanlı hanedanından iki Şehzade, Murat ve Abdulhamid, derneğe ilgi gösterirler.⁴⁹ Dernekte önemli bir rol oynayan zat Mısır hanedanından Mustafa Fazıl Paşa olur. Büyük kardeşi Hidiv İsmail Paşa'nın 1866'da Sultan Aziz'den kopardığı bir fermanla Mısır'da veraset usulünü değiştirmesi sebebiyle Mustafa Fazıl Paşa hidivlik hakkını kaybeder. Bu nedenle, beraber çalıştığı Fuad ve Ali Paşa'lar ile padişah Abdülaziz'e kızarak cephe alır. Yeni Osmanlılara katılarak Meşrutiyeti savunmaya başlar.⁵⁰ Derneğin merkezi daha sonra Paris'e taşınır.

Jön Türklerin fikir kaynakları, yaptıkları tercümelerden de anlaşılacağı gibi, Montesquieu'nun hukuki, Rousseau'nun siyasi, Smith ve Ricardo'nun iktisadi görüşleridir.⁵¹ İstedikleri şeyler ise, Avrupa'da neşrettikleri “*Muhbir*”,

⁴⁹ Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c:IV, İstanbul 1972, s.212.

⁵⁰ Danişmend, İsmail Hami, a.g.e., s.213.

⁵¹ Lewis, Bernard, a.g.e., s.171.

“Hürriyet” ve “Ulum Gazetesi”nde neşrettiklerine göre, Nizam-ı Serbestane (Demokrasi), Nizam-ı Esasiye (Kanun-u Esasi) ve Şuray-ı Ümmet (Meclis-i Mebusan)dır. Belirtilen bu hususlar üzerinde ihtilafları yoktur. Fakat “Laiklik” gibi bazı hususlarda anlaşılamazlar. Namık Kemal ile Ziya Paşa dini savunurken Ali Suavi ile Mustafa Fazıl Paşa laisizme taraftar olurlar.⁵²

Jön Türklerin yaymaya çalıştığı fikirler memleketin aydın ve yarı aydın kesiminde süratle yayılır. Ayrıca yurda dönen Jön Türklerden bir kısmı Midhat Paşa'nın etrafında toplanırlar ve onu desteklerler. Yaptıkları çeşitli gizli çalışmalarla 23 Aralık 1876 Anayasasının ve I.Meşrutiyet devrinin başlamasını sağlarlar. Fakat Jön Türklerin bu hareketi ömrü çok kısa olan I.Meşrutiyetle bitmez, 33 yıl daha devam eder. Bu ikinci safhada Jön Türklerin fikirleri memlekette daha çok yayılma zemini bulur. Namık Kemal ve arkadaşlarının eserleri Tıbbiye, Harbiye ve bir dereceye kadar Mülkiye öğrencileri arasında devletin sıkı tedbirine rağmen ateşli okuyucular bulur.⁵³ Neticede dört Tıbbiyeli öğrenci “İttihat ve Terakki Cemiyeti”ni “İttihad-i Osmani” adı altında kurarlar.

2.b. İttihat ve Terakki Cemiyeti (İttihad-i Osmani)

Jön Türklerin bir kısmını içinde toplayan bu cemiyetin ülkenin gidişatına önemli tesirler icra etmiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti ilk defa “İttihad-i Osmani” adıyla askeri tıbbiyeli dört öğrenci tarafından 21 Mayıs 1889'da kurulur. Bunlar Arnavut asıllı İbrahim Temo,Çerkes Mehmet Reşit,Arapkirli ve Diyarbakırlı iki kürt olan Abdullah Cevdet ile İshak Sükuti idiler.⁵⁴

⁵² Danişmend, İsmail Hami, a.g.e.,s.214.

⁵³ Ülken, Hilmi Ziya, Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi, c:I-II, İstanbul 1966, s.103.

⁵⁴ Korlaelçi, Murtaza,Pozitivizmin Türkiyeye Girişi,İstanbul 1986,s.207

İtalyan *Carboneri* cemiyetini örnek alarak teşkilatlanan⁵⁵ bu gizli cemiyet kısa zamanda askeri tıbbiyeden dışarı yayılır. Resmi daireler de bile şubeler açar. Hızla yayılmaya devam eder. Derneğin üyeleri gittikleri yerlerde amaçlarını anlatarak derneğe üye yaparlar. Diyarbakır'a atanan Dr. Abdullah Cevdet de Ziya Gökalp'i derneğe alır. Gökalp İstanbul'a geldiğinde, İbrahim Temo ile İshak Sükuti derneğin andını içtirerek onu Veteriner okuluna kaydettirirler.⁵⁶

Derneğin liderliğine getirilen Ahmed Rıza, koyu bir pozitivist olmasından dolayı derneğin adına potivistlik işareti olan “*Nizam ve Terakki*” isminin verilmesini teklif eder. Fakat İstanbul'da bulunanlar bu ismi biraz değiştirerek “Nizam” kelimesi yerine “İttihat” kelimesini koyarak kabul ederler. Derneğin yeni adı “*İttihat ve Terakki*” olur.⁵⁷

Paris'de çıkardıkları Meşveret isimli dergide düşüncelerini yaymaya devam ederler. Amaçlarının hanedanı devirmek değil terakkinin gerçekleştirilmesi olduğunu ve zorla elde edilen imtiyazlara karşı olduklarını ısrarla vurgularlar.⁵⁸

Siyasi çalışmalarda aktif rol oynayan üyeleri sayesinde II.Meşrutiyetin ilan ettirilmesinde muvaffak olurlar.

3. Edebi Bir Tür Olarak Roman ve Romancılar

Bizim edebiyat geleneğimizde mevcut olmayan Batılı bir tür olarak roman, ilk önce tercümelerle, 1872'den itibaren de acemice yapılan telif denemeleriyle Türk Edebiyatına Tanzimat sonrasında girmiştir.

Ahmet Hamdi Tanpınar, bizde edebi bir tür olarak romanın ortaya geç çıkmasına sebep olarak şark kültürünün etkisinin büyük olduğunu söyler:

⁵⁵ Korlaelçi, Murtaza, a.g.e., s.209.

⁵⁶ Korlaelçi, Murtaza, a.g.e., s.210.

⁵⁷ Korlaelçi, Murtaza, a.g.e., s.210.

⁵⁸ Korlaelçi, Murtaza, a.g.e., s.211.

*“Müslüman Şark, psikolojik tecessüsü pek az tanımıştır. Bazı umumi fikirlerin dışında insan ve insan ruhu onu pek az meşgul etmiştir. Kendisini metodik şekilde derinleştirmeğe çalışanlar bulunsa bile, bu bir kültür için umumi bir terbiye mahiyetini alacak şekle girmemiştir”.*⁵⁹

Tanpınar, kadim Yunan'a hristiyan dünyasının üstün olduğu tek noktanın içe doğru dönüş olduğunu, bunun sayesinde kadere karşı koyma fikrinin tamamlandığını söyler. Hristiyanlıktaki *cibilli* (doğuştan gelen) günah fikrinin hristiyan dünyasında, insanın kendi dünyasını ister istemez her an yoklama, derinleştirme terbiyesine yol açtığını ve bu terbiyenin garp fikir hayatının büyük zembereklerinden biri olduğunu ve modern romanın teşekkülüne yardım ettiğini belirtir. Ona göre eski şark cemiyetlerinde bu tür bir akidevi inanışın olmayışı psikolojik tefahhusu yani *introspectionu* (içe doğru çevrilmiş araştırıcı gözü) ortaya çıkartmamıştır.⁶⁰ Tanpınar, bu konuyla alakalı olarak Şark kültürü üzerine şu önemli tesbitleri yapar:

*“Müşterek İslami kültürden gelen büyük hikaye an'anesine gelince, muayyen mevzulardan çıkamayan bu an'ane, insanı da, harici alemi de beraberce inkar ediyordu. Onlara göre hayatın ezeli ve ebedi tek bir dramı vardır: Asıl menbaından uzaklaşmış ruhun bu menbaa hasreti ve ona erişmek için gidilecek yol. Büyük tasavvufi mevzular, böylece yalnız sembol üzerinde konuşuyorlardı. Eşyaya, cansız şeylere bile şamil olan bu ezeli dramın dışında her şey ehemmiyetsiz ve manasızdı”.*⁶¹

Tanpınar'a göre, Türk romanı mütalaa edilirken göz önünde tutulması gereken ilk hakikat *“bu romanın memlekette öteden beri mevcut hikaye şekillerinin tabii bir gelişmesiyle doğmadığı, bir an'anenin olduğu yerde bırakılıp yerine yenisinin kurulması şeklinde başladığı”* keyfiyetidir. Romanın

⁵⁹ Tanpınar, Ahmet Hamdi, Edebiyat Üzerine Makaleler, Der.: Zeynep Kerman, İstanbul 1995, s.58.

⁶⁰ Tanpınar, Ahmet Hamdi, aynı eser, s.59.

⁶¹ Tanpınar, Ahmet Hamdi, aynı eser, s.59.

bize dışardan geldiğini belirtir ve ekler: “*Bunu söylemekle nev'i doğuran evölüsyonun cemiyetimiz içinde tamamlanmış olmadığını hatırlatmak istiyoruz*”.⁶²

Tanzimat sonrası Türk Edebiyatının ilk edebi neslini Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ahmed Midhat Efendi teşkil ederler. Fakat bunlardan evvel de, edebiyatımız yenilik adına bazı kıpırdanışlara sahne olmuştur. Bu ilk yenilik kıpırtılarının sahiplerinin başında ise, bir önceki nesilden Edhem Pertev Paşa, Akif Paşa ve Münif Paşa gelir.⁶³

Tanzimat edebiyatına Fransız etkisi Şinasi'yle girer. Bu etki önce manzum çeviriler biçiminde olmuş, sonra kendi şiirlerinde de varlığını göstermeye başlamıştır.

Şinasi'den önce gelen ilim ve fikir adamlarının yenileşme hareketlerinde şüphesiz payları vardır. Fakat bu biraz da, zorunlu ilişkilerden ileri gelen bir durumdu. Düşünce ve yenileşmeyi bir ihtiyaç ve mecburiyet diye benimseyen, ona gerçekten inanan, bu akıma öncülük eden Şinasi'dir. Edebi yeniliğin başındaki isim Şinasi'dir. Onu sistemleştiren ve düzenli bir hale koyan odur.

İbrahim Şinasi (1824-1871), hem eserleriyle yeniliğin öncüsü olmuş, hem de kendisinden sonra gelen genç edebiyatçılara yön verici fikirleriyle hocalık etmiştir. Namık Kemal, Abdülhak Hamid, Recaizade Ekrem vs.onun eserlerinden edindikleri ilham ve fikirlerle yeniliği daha ileri noktalara taşımışlardır.⁶⁴ Bu yüzden Yeni Türk Edebiyatı'nın bu ilk devresine, devrinde ve daha sonraları “*Şinasi Devri*”, “*Şinasi Mekteb-i Edebi*” gibi adlar verilmiştir.⁶⁵

Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ahmed Midhat Efendi, Tanzimat sonrası Türk edebiyatının birinci halkasını oluştururlar. Bu ilk nesil, eserlerinde

⁶² Tanpınar, Ahmet Hamdi, E.Ü.M., s.57.

⁶³ Andı, M.Fatih, a.g.e., s.11.

⁶⁴ Tanpınar, Ahmet Hamdi, E.Ü.M., s.222.

⁶⁵ Andı, M.Fatih, a.g.e., s.14.

daha çok politik ve sosyal ağırlıklı bir görünüm içerisindedirler. Buna karşılık ikinci nesli teşkil eden Recaizade Mahmud Ekrem Abdülhak Hamid ve Sami Paşazade Sezai'nin eserlerinde, romantizm, ferdi duygular, metafizik endişeler yavaş yavaş önplana çıkmaya başlar.

1862-72 arasındaki on yıllık süre Türk yazar ve okuyucusunun romanla tanışma ve ona alışmaya çalışma süresidir. Gerek bu örneklerle, gerekse öğrendikleri Fransızcanın delaletinde açıldıkları Batı edebiyatından okudukları romanlarla bu “*Batılı*” tarzı ve tekniği hakkında fikir edinen yazarlarımız 1872'den sonra telif roman denemelerine de başlarlar. Bunlardan ilki Şemseddin Sami'nin *Taaşşuk-i Tal'at ve Fıtnat* (1872) adlı romanıdır. Bundan bir süre sonra Ahmed Midhat Efendi'nin *Hasan Mellah* (1874) ve Felatun Bey'le Rakım Efendi (1875) romanları, Namık Kemal'in *İntibah Yahud Ali Bey'in Sergüzeşti* (1876) adlı romanı neşrolunur.

Ahmed Hamdi Tanpınar, bizde ilk roman denemesinin Namık Kemal'in *İntibah*'ı olduğunu belirtir.⁶⁶ Ancak, Namık Kemal'in roman nev'inin sadece denemede kaldığını ve asıl romancılığın Edebiyat-ı Cedide neslinin en ön safta gelenlerinden biri olan Halit Ziya Uşaklıgil ile başladığını söyler.⁶⁷ Türk romanında hakiki konuşmanın da Hüseyin Rahmi ile başladığını vurgular.⁶⁸

Roman türünün yeni yeni emeklemeye başladığı devrelerde esasında romanla uzun hikaye birbirine karıştırılmış adeta tek bir tür olarak görülmüştür. Mesela Ahmed Midhat Efendi'nin *Letaif-i Rivayat* serisindeki kitaplarından bir kısmı uzun hikaye ve bir kısmı roman özelliğindedir. Fakat böyle bir ayrımı yazarın kendisi bile yapmaz.

Bunun yanısıra bu ilk dönem romanlarında(ve uzun hikayelerinde) bizim edebiyatımızın “*tahkiye*” geleneğinden izler, mesela mesnevilerden meddah ve halk hikayelerinden çeşniler, üslub ve kurgu benzerlikleri v.s. ağırlıktadır. Yani

⁶⁶ Tanpınar, Ahmet Hamdi, E.Ü.M., s.56.

⁶⁷ Tanpınar, Ahmet Hamdi, E.Ü.M., s.275.

⁶⁸ Tanpınar, Ahmet Hamdi, E.Ü.M., s.67.

“geleneksel”den “modern”e geçiş devresinin acemilikleri,bu iki ayrı dünyanın farklı türleri arasında bir “tedah l” söz konusudur.

Bu devrenin romanları, gerek teknik, gerekse dil ve üslub bakımından basittir. Yazarlarımız adeta, bu “yeni” şekli alıp, iini yerli unsurlarla d şemi lerdir. Bu romanların kurguları da, devrin sosyal hayatının, romanın öngördüğü bir yaşama tarzına uzaklığının da etkisiyle, daha çok hissi ask maceraları, evlilik, kadın, eğitim, esaret, alafrangalığın tenkidi gibi konular etrafında teşekkül eder.⁶⁹

İlk romanlarımızda sıklıkla görülen a k ve kadın hikayelerinin sebebi hakkında Tanpınar  u tesbiti yapar: *“Eski usture doğrudur: İnsanoğlu kendisini tamamlayacak olan yarımını arar. Bu ilk romancılarımızda mua aka tabiatıyla cariyelerle veyahut aile efradı arasında yahut da azınlık kadınlarla olacaktı. Her   şeklin de kendiliğinden gelme mahzurları vardı. Birincisinde part nerler arasında hürriyet fikri kayboluyordu. Pazardan alınan bir kadının, girdiğ  evdeki erkeğ  mukavemet derecesi tasavvur edilebilir. Onda bilakis her şey bu ihtirası kabul etmeğ  emredecekti. Hürriyet, maddi saadet, rahatlık,  eref hep onunla geleceklerdi.Diğ er ikisinde ise hayat zorlanıyordu. Sanatta mümkünü aramak en tehlikeli zayıflıktır”*.⁷⁰

Tanzimat sonrası edebiyatında hikaye ve roman alanının önde gelen ismi Ahmed Midhat Efendi (1884-1913)'dir.

Hayatı boyunca pekçok roman yazan, yazdıkları ile Türk toplumunu roman okumaya alı tıran Ahmed Midhat Efendi'nin bütün yazdıklarında sosyal fayda esas olmuştur. Diğ er bütün eserlerinde olduğ  gibi romanlarında da halkı okumaya alı tırmak, eğitmek, bilgilendirmek amacını g tm  t r. Tanpınar'ın da ifade ettiğ  gibi, yazdığı ilk kitabının adı, aynı zamanda Midhat Efendi'ye en çok yakı an bir sıfattır: *Hace-i Evvel (ilköğretmen)*.⁷¹

⁶⁹ Andı, M.Fatih, a.g.e., s.27.

⁷⁰ Tanpınar, Ahmet Hamdi, E. .M., s.61.

⁷¹ Tanpınar, Ahmet Hamdi, 19.Yüzyıl Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1976, s.456.

Midhat Efendi'yle birlikte Türk toplumunda, küçük insanın günlük, sıradan aile hayatının meşgaleleri değişti: *“Küçük ahşap evlerde lamba başındaki saatler başka bir mana ve hüviyet kazandılar. Bütün bir aile okuma bileninin etrafında toplandı ve okunanı münakaşaya başladı”*.⁷²

Namık Kemal de, İntibah (1872) ile tarihi bir roman denemesi olan Cezmi (1881)'de sosyal faydayı ön planda tutar ve tiyatrolarında olduğu gibi romanlarında da eğlendirirken eğitmeyi amaçlar.

Roman türünde yalnız eser vermekle kalmayan Namık Kemal, Ahmed Midhat Efendi gibi, bu edebi tür hakkında fikirler de ileri sürer. *Celaleddin Harzemşah* adlı piyesinin Mukaddime'sinde üç yeni türün kendisini gösterdiğini, bunların gazete makalesi, tiyatro ve roman olduğunu söyler. Halk hikayelerimizi gerçeğe uymadıkları için tenkid eder, onları ahlakilikten ve edebilikten uzak bulur.

Tanpınar, Namık Kemal için *“bizde nadir görülen faziletlerden birine sahiptir: Onun kayıtsız ve şartsız olarak fikrinin adamı olduğunu söylemek istiyorum”*⁷³ tespitini yapar.

Namık Kemal'in siyasi akidelerinin teşekkülünde en önemli unsur hiç şüphesiz vatan endişesidir. Siyasi birliği ve iktisadi sistemi bozulmuş imparatorluğun bir inkıraz tehlikesi içinde bulunması onu harekete geçmeye mecbur bırakan kuvvetli bir amil olmuştur.

Tanpınar, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın dava adamı oluşları hakkında şunları söyler: *“Fakat gerek Namık Kemal'in ve gerek Ziya Paşa'nın (o zamanlar daha Bey) büyüklükleri burada başlar; her ikisi de ve bilhassa Namık Kemal, meseleyi çarçabuk devlet ve idare planından cemiyet planına geçirmeğe ve yaşadıkları devrin hadiselerini hakiki aydınlığında görmeğe muvaffak olmuşlardır. Diyebiliriz ki Namık Kemal, meşrutiyet ve hürriyet fikrine, tarih*

⁷² Tanpınar, Ahmet Hamdi, 19. Yüzyıl Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1976,

⁷³ Tanpınar, Ahmet Hamdi, E.Ü.M., s.228.

*üzerinde uzun bir tenkit ve cemiyet üzerinde semereli bir dikkate varır. Yahut hiç olmazsa siyasi akidesini böyle bir müşahade ve tenkit ile tenkit ve tevsik etmeğe muvaffak olur”.*⁷⁴

Tanzimat sonrası edebiyatının 1888'de yazdığı Sergüzeşt adlı romanıyla şöhret kazanmış bir romancısı da Samipaşazade Sezaî'dir. Yazar romanında *kölelik-hürriyet* konusunu işler.

Devrin bir başka romancısı da Recaizade Mahmud Ekrem'dir. Ekrem Bey asıl ününü yazıldıktan epey sonra basılan Araba Sevdası (1896) ile sağlamıştır. Araba Sevdası'nda, A.Midhat'ın Felatun Bey'le Rakım Efendi'sinde olduğu gibi alafrangalık ve roman kahramanı Bihruz'un şahsında alafranga tipler tenkid edilmiştir. Kahramanın ve yaşadığı olayların anlatımında Recaizade'yi oldukça realist bir yaklaşım içinde görürüz.

Tanpınar, Ekrem Bey'in Araba Sevdası'nın bir örf ve adet romanı olarak dikkati çektiğini söyler. Ama romanın yazıldığı zaman neşredilmeyişini (1889) bir talihsizlik olarak görür. Zira basıldığı tarih olan 1896'da roman türü belli bir tekamül kaydetmiş bulunuyordu. Halbuki 1889'da roman daha yeni yeni tanınıyor henüz roman yazma tekniği bilinmiyordu. Ayrıca Tanpınar, yazarın romana, en yapamayacağı şeyi yapmaya kalkışarak hiciv ve mizah çeşnisi vermeye çalışmasının romanın üslubunu ağırlaştırdığını da belirtir.⁷⁵

Turfanda mı Yoksa Turfa mı?(1890) adlı romanıyla Mizancı Murad Bey (1853-1917) de dönemin romancıları arasında yer alır. Fikir ağırlıklı bu eserinde yazar, idealize ettiği kahramanları Mansur Bey ve Zehra Hanım'ın şahsında İslam Birliği (İttihad-ı İslam) düşüncesini işler. Osmanlı (hilafet) merkezli bir islami varoluşun yollarını ve problemlerini yoklar, statükonun aksayan, tefessühe doğru giden yönlerinin (maliye, idare, askeriye, ziraat vs.) ıslahı çarelerini araştırır.

⁷⁴ Tanpınar, Ahmet Hamdi, E.Ü.M., s.228.

⁷⁵ Tanpınar, Ahmet Hamdi, E.Ü.M., s.251.

Bizzat kendileri Osmanlı modernleşmesinin öncü aydınlarından olan 19. asır romancılarının bir çoğunun alafranga züppeleri bu kadar çok tenkid edişlerinin sebebini, özümseyerek, şuurla ve nüfuzla oluşturulacak bir *Batılılaşma* (modernleşme) adına sathi ve özentili bir Batı taklitçiliğinde aramak gerektiği kanaatindeyiz.

Tanzimat sonrası edebiyatçılarının tiyatro, roman ve gazete makalesi gibi Batılı ve yeni edebi türleri Türk okuyucusuyla tanıştırmayı, sosyal hayatta, bilhassa aile hayatı üzerinde birçok değişimi de beraberinde getirmiştir.

D. Roman Türüne Egemen Olan ve Değişimi Hızlandıran Fikri ve Edebi Akım: Pozitivizm

Yukarıda, düşüncelerinden bazı örnekler verilen “Yeni Osmanlılar Cemiyeti” ve “İttihat ve Terakki” gibi bir çok cemiyet ve mensuplarının, 19. asır düşünce sistemlerinin en etkili konumunda olan “Pozitivizm”den oldukça mütesir oldukları bir vakıadır.⁷⁶

Gerçekten Pozitivizm, sadece felsefi bir düşünce akımı olarak kitleleri etkilemekle kalmamış, diğer taraftan siyasi, içtimai, iktisadi ve edebi akımlar üzerinde de etkili olmuştur. Tercümeler yoluyla dilimize kazandırılarak edebi ve fikir hayatımıza sokulan yeni düşünceler içerisinde görülen *Realizm* ve *Naturalizm* doktrinleri bir noktada pozitivizmin edebi akımı olarak karşımıza çıkmışlardır. Kanaatimize göre fikri akım olarak sadece pozitivizmin ele alınarak incelenmesi romancılarımızı etkileyen edebi akımların da incelenmesini beraberinde getirecektir.

Bu sebeple; araştırmamızın bu bölümünde Pozitivizm denilen düşünce akımının ne olduğu ve Türk düşünce hayatında nasıl bir rol oynayıp, başlıca

⁷⁶ Bkz. Korlaelçi, Murtaza, a.g.e.

hangi romancılarımızı etkilediğinin ve böylelikle de sosyal değişmeye nasıl bir tesir yaptığının incelenmesinin yararlı olacağı düşüncesindeyiz.

1. Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi Hakkında Kısa bir Mütalaa

Önceki bölümde açıklamaya çalıştığımız Cumhuriyet dönemi öncesi yaşanan sosyal değişmelerin bir hülasası mahiyetinde Batıyla ilk ilişkilerimizi önemli noktaları ile belirtmek, Tanzimat sonrası yaşanan sosyal değişmeleri önemli ölçüde etkileyen pozitivizmin Türkiye'ye nasıl bir ortamda girdiğini ve hangi şartlar altında düşünce ve edebiyat dünyamızı etkisi altına aldığını anlamamıza yardımcı olacaktır.

Batı dünyası ile ilk temaslar Haçlı seferleri ile başlamakla beraber III.Ahmet devrine (1703 - 1730) kadar fikir, sanat ve gündelik hayat hususunda gözle görülür herhangi bir tesire rastlanması söz konusu değildir. Avrupayla ilgili ilk gözlemler *Evliya Çelebi* tarafından yapılmıştır. E.Çelebi'nin Avrupa'ya bakışı Osmanlı imparatorluğunun o zamanki büyüklüğüne uygun bir tarzda küçümsemek şeklinde olur.⁷⁷ Yaşanan Viyana bozgunundan sonra toprak kaybettiğimiz ilk antlaşma olan 1699 Karlofça antlaşmasıyla Avrupa'nın askeri ve teknik yönden Osmanlıdan daha üstün olduğu anlaşılmasıyla Batıya bakışımızda önemli değişiklikler olur.

Uzun, yıpratıcı ve devamlı savaşlardan, iç ve dış isyanlardan bunalarak yorgun ve ümitsiz durumda Lale devrine giren Osmanlı devlet adamları, artık batının üstünlüğünü en azından bazı sahalarda kabul ediyorlardı. İbrahim Paşa Pasarofça antlaşmasından sonra devletin maruz kaldığı tehlikeleri layıkıyla takdir etti. Vatanı bu tehlikeden kurtarmak için düşündüğü yegane tedbir,

⁷⁷ Korlaelçi, Murtaza, a.g.e., s.190, Ayrıca bkz. DİA c.5, Batılılaşma Maddesi.

hasımlarıyla itilaf üzere yaşamaktı.⁷⁸ Gerçekte bu acziyetin ve teslimiyetin bir neticesi idi.

III.Ahmet'in elçisi 28 Çelebi Mehmed Efendi 1721' de padişahın emriyle Paris'i ziyaret eder ve dönüşünde padişaha sunduğu sefaretnamesinde batının üstünlüklerini belirtir.⁷⁹

Bu sefaretnamede bir çok plan ve program da mevcuttur. Bu planlar Osmanlı yüksek tabakası arasında büyük bir ilgi görür. Batı tarzı bir çok köşk ve bahçeler bu planlara göre yapılır. Böylelikle Lale devri Osmanlı yüksek kesiminin dünya zevkini tatmaya başladığı bir zaman dilimi olarak yaşanır. Yine bu devirde kültür farkının elverdiği ölçüde Fransız ve Avrupa modaları ülkemize girer. İstanbul'da yaşayan yabancıların (levantenler) hayatı serbestleşir. Bunların etrafındaki kitle yavaş yavaş batılı hayat tarzını taklit etmeye başlar.

III.Ahmet döneminin en önemli yenilik hareketi olarak kaydedilmesi gereken hadiselerinden biri 28 Mehmet Çelebi'nin oğlu Sait Mehmet Efendi'nin aslen Macaristanlı olan İbrahim Müteferrika Efendi ile Temmuz 1727'de ilk Osmanlı matbaasını kurmalarıdır. Bu matbaada 1743 tarihine kadar basılan eser sayısı 17'yi bulmuştur.⁸⁰

III.Selim zamanında (1789-1807) batıyla ilişkiler daha da artar. Yeni kurulan *Nizam-ı Cedid* ocağının talim ve terbiyesi için Fransa ve İsveç'ten bir çok subay, mühendis ve teknisyen getirilir. Paris, Londra, Viyana ve Berlin gibi başlıca Avrupa devletleri başkentlerinde daimi elçilikler kurulur.

IV.Mehmet devrinde (1807 - 1808) Fransız sefaretinde oynanan Racine ve Moliere temsillerini bazı zengin alileler lisanı anlamamakla beraber zevkle temaşa ederler. Bu oyunları seyreden aileler ecnebleri taklide başlar ve onların muhitlerine girmeye çalışırlar.⁸¹

⁷⁸ Turhan,Mümtaz, a.g.e., s.149.

⁷⁹ Tanpınar,Ahmet Hamdi, 19.yy.Türk Edebiyatı Tarihi, İst.1976, s.43.

⁸⁰ Turhan,Mümtaz, a.g.e., s.140.

⁸¹ Tanpınar,Ahmet Hamdi, 19.yy.Türk Edebiyatı Tarihi, İst.1976, s.60.

II.Mahmut devrinde (1808-1839) bir çok yenilikler yapılır: 1826'da Yeniçeri Ocağına son verilir.Sadrazam *Başvekil* ünvanını alır. Memurlar için rütbe ve nişan kabul edilir. İller merkeze bağlanır. İlk olarak askeri amaçlarla nüfus sayımı yapılır. İlk defa posta ve karantina servisleri kurulur. Kılık kıyafet alanında değişiklikler yapılır. Memurların fes giymesi mecburi hale getirilir. II.Mahmud'un resimleri resmi dairelere asılır.⁸²

II.Mahmut devrinde(1805-1839) Avrupai manada *Mekteb-i Tıbbiye* açılır (1826). 1834'de *Harbiye* açılır. Tıphane ismi verilen Mekteb-i Tıbbiye'nin açılmasındaki gaye orduya lazım olan müslüman tabibler yetiştirmek olduğu için ilk zamanlarda müslüman olmayanlar mektebe alınmazlar. Fakat 1839'da tanzimatın ilanıyla tebaa arasında eşitlik kabul edildikten sonra müslüman olmayanlar da okula girerler. Okuldaki tedrisat fransızca olduğundan yabancılar daha iyi başarı gösterirler. Türklerse başarısız duruma düşerler.

Mektebin asıl batılılaşması Viyana Üniversitesi Profösörlerinden *Doktor Bernard*'ın 1838'de muallimi evvel adıyla getirilmesiyle başlar. Bernard okulu düzenler, programı yeniden tanzim eder. Fransızca tedrisatı kuvvetlendirir. II.Mahmud'un sayesinde Prof.Bernard, anatomi derslerini kadavra üzerinde yapmaya başlar. Bu uygulama Türk öğretim tarihinde çok önemli bir dönüm noktası olur. Pozitivizm açısından bir aşama sayılabilir.⁸³

1847'de bu fakülteyi ziyaret eden Mac Farlane'in belirttiğine göre burada tamamen materyalist bir eğitim yapılmaktaydı. Mac Farlane Fransız devrimini hazırlayan materyalist filozofların hemen tüm kitaplarının burada okunduğunu görmekte hayrette kalır. Mac Farlane, davet edildiği bir toplantıda gördüklerini anlatırken dinsizliği ve Tanrının varlığına inanmanın saçmalığını anlatan kitapların Türk asistanlar tarafından okunduğunu ve kitapları yazarlar hakkında bu asistanların övgüler düzdüğünü belirtir.⁸⁴

⁸² Karpat, Kemal, Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul 1967, s.15.

⁸³ Ülken, Hilmi Ziya, a.g.e., s.23.

⁸⁴ Berkes, Niyazi, Türkiyede Çağdaşlaşma, İstanbul 1978, s.44.

Bu ifadelerde de görüldüğü gibi batıya yönelik eğitimin bizi getirdiği yeniliklerin başında dinden uzaklaşma yer almaktadır. Elbette ki bunun neticesi olarak batı tipi bir hayat tarzının kabullenilmesi kaçınılmaz olmuştur.

Tüm bu yenilikler ve değişimler netice olarak siyasi bir reformu da beraberinde getirir ve 1839'da Tanzimat hareketi meydana gelir.

Mustafa Reşit Paşa'nın gayretiyle hazırlanıp Padişah Abdülmecid'e kabul ettirilen *Gülhane Hatt-ı Hümayunu*'nun yürürlüğe girmesiyle yeni bir dönemin başlangıcı olarak ortaya çıkan Tanzimat (1839-1876), Osmanlı imparatorluğu-nun Batı dünyasına resmen açıldığı ve bu tesirlerin devlet erkanınca kanunlaştırılmaya çalışıldığı bir devirdir. Tanzimatla birlikte Avrupa'ya kesin olarak açılan Osmanlı imparatorluğu daha çok Fransa'nın tesirinde kalmıştır. Bu tesirde Fransa'ya gönderilen öğrencilerin rolü büyük olur.

Mustafa Reşit Paşa'nın sadrazamlığı esnasında 1849'da Avrupa'ya gönderdiği öğrencilerden Şinasi, tahsil dönüşünden sonra Paşa'nın yardımıyla Meclis-i Maarif üyeliğine getirilir. Bu arada Şinasi *Tercüman-ı Ahval* (1860), daha sonra da *Tasvir-i Efkar* gazetelerini (1863) çıkarır. Bu gazetelerin birinde yazdığı devlet aleyhtarı bir yazıdan dolayı memuriyetine son verilir. Bunun üzerine gazetesini Namık Kemal'e bırakarak Paris'e gider. Beş yıl kaldığı Paris'te birtakım lisan çalışmaları yapar. Burada Emil Littre ve Ernest Renan gibi meşhur pozitivistlerle dostluk kurar. Onlardan yaptığı çeviriler ile yeni dönem edebiyatımızın kurucusu kabul edilen Şinasi, edebiyatımızın pozitivistliğe açılmasına sebep olur. O dönemlerde Osmanlılarda Fransız edebiyatında pozitivistliğin doğurduğu *Realizm* hakimdi. Ancak yapılan çeviriler Fransız realizminden değil daha çok romantizmindendi. Tanzimat edebiyatına Şinasi ile giren ve Namık Kemal ile iyice yerleşen Fransız tesiri, Abdülhakhamid'le semerelerini vermeye başlar.⁸⁵

⁸⁵ Dizdaroğlu, Hikmet, Şinasi Yaşamı, Sanatı, Şiirleri, Varlık Yay. Türk Klasikleri, İstanbul 1982, s.9-10.

Pozitivizmin kurucusu A.Comte, yaptığı yenilik hareketleriyle kendini gösteren M.Reşit Paşa'ya uzun bir mektup gönderir.Bu mektupta Pozitivizmin en iyi uygulama alanı bulacağı ülke olarak tek tanrılı bir dine mensup olan Türkiye'nin önemine işaret eder.⁸⁶ Böylece ilerleyen ilişkiler, M.Reşit Paşa'dan sonra yenilik hareketleri için büyük bir gayret gösteren Midhat Paşa zamanında da (1822-1884) artarak devam eder.

1867'de Sultan Abdülaziz'in emri ve Fransız devletinin maddi ve manevi katkıları ile *Galatasaray Lisesi* kurulur. Fransız eğitim sisteminden mülhem bir eğitim projesi hazırlatılarak 1869'da *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* yapılarak; köylerde ve mahallelerde *Sıbyan*, beşyüz evli kasabalarda *Rüşdiye*, bin evli kasabalarda *İdadiye* ve vilayet merkezlerinde *Sultaniye* mektepleri açılır. Bu okulların yüksek kısmı olarak da birçok meslek ihtisas mektepleri ile *Darülfünun* yani üniversite teşekkül ettirilir. Bu kurulan üniversitede Edebiyat, Hukuk ve Fen Fakülteleri olmak üzere üç fakülte açılır. Ancak bu üniversite 1871 yılı sonunda kapatılır. Galatasaray Lisesi Darülfünun'un kapatılması ile daha gözde hale gelir ve batılılaşmada büyük rol oynar. Batı fikirlerinin ülkemize girmesinde bu okul ve o zamanlar kurulan *Amerikan Robert Koleji* önemli bir rol oynamışlardır.⁸⁷

Midhat Paşa'nın sadrazamlığı sırasında 23 Aralık 1876'da Kanun-i Esasi Beyazıt Meydanında ilan edilir. II.Abdülhamid, 1877'de Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle meclisi feshederek artık güvenini yitiren Midhat Paşa'yı sadrazamlıktan azledip yurt dışına gönderir. Pozitivist düşüncenin ülkeye girmesi için büyük gayret gösteren Midhat Paşa, sürgünde bulunduğu Fransa'da çalışmalarını devam ettirir. Türk politika tarihinde önemli bir döküman olarak kabul edilen “*Türkiye, Geçmişi, Geleceği*” (1878) isimli eserini Paris'te yayınlar. Pozitivizmin Paris'teki lideri konumunda bulunan Pierre Laffitte birçok

⁸⁶ Korlaelçi,Murtaza, a.g.e., s.28.

⁸⁷ Ergin,Osman, Türk Maarif Tarihi, C.I-II, İstanbul 1977, sh.425.

dostu ve öğrencisiyle beraber Midhat Paşa'ya refakat eder. Onlara göre Midhat Paşa, M.Reşit Paşa'nın eserini devam ettirecek güçtür.⁸⁸

Açılan okullardan yetişen ilim ve fikir adamlarıyla ve batıya ilim tedrisi için gönderilen öğrencilerin batılı fikirleri alarak bunları tatbik için kurdukları cemiyetlerle, ayrıca yapılan tercümeler neticesi pozitivist düşünce ülke gündeminde iyiden iyiye yer eder.

Jön Türklerin bir kısmını içinde toplayan ve siyaset sahnesinde mühim roller oynayarak Osmanlının gidişatını etkileyen İttihat ve Terakki Cemiyetinin reisi bir Türk pozitivist olan *Ahmet Rıza*'dır. A.Rıza, pozitivistliğe bağlı olduğu için bu derneğe, A.Comte'un vecizesi ve pozitivistlik işareti olan “*ordre et progres*” yani Nizam ve Terakki isminin verilmesini ister. Fakat İstanbul'dakiler bunu olduğu gibi kabul etmezler; gençlerin, “*ordre et progres*” deki “*ordre*” yerine “*Union*” kelimesini koyarak meydana getirdikleri “*Union et Progres*” yani İttihat ve Terakki ismi derneğin ismi olarak kabul edilir. Böylece, Türk siyasi tarihinde önemli bir rol oynayan “İttihat ve Terakki Cemiyeti” doğar.⁸⁹

II.Meşrutiyetin (1908) ilanına muvaffak olan bu derneğin, Ahmet Rıza'yı milletvekili seçerek Meclis Başkanı yapması ve pozitivistliğin etkisinde kalan mütefekkirlerimizden Ziya Gökalp, Hüseyin Cahid ve Rıza Tevfik Beyler gibi dernek üyesi şahısların yetişmesinde rol oynaması pozitivistliğin Türkiye'ye girerek kitleleri etkilemesi ve böylece sosyokültürel değişmelere katkı sağlaması açısından önemi büyüktür.⁹⁰

Bunun dışında birçok kuruluşlarımız ya pozitivistliğin ya da onun edebi akımları olarak kabul edilen *realizmin* ve *naturalizmin* etkisinde kalarak kitleleri etkilemişlerdir.

Yukarıdan beri açıklamaya çalıştığımız gibi pozitivist düşünce, M.Reşit Paşa ve Midhat Paşa gibi önemli devlet adamlarının desteği ve yeni oluşan

⁸⁸ Korlaelçi, Murtaza, a.g.e., s.195.

⁸⁹ Korlaelçi, Murtaza, a.g.e., s.211.

⁹⁰ Korlaelçi, Murtaza, a.g.e., s.215.

edebiyat düşüncesi üzerinde büyük etkiler oluşturan Namık Kemal, Ziya Paşa, Şinasi gibi ediblerin de gayretleriyle memleketin aydın ve yarı aydın kesimde iyice yayılmıştır.

Buraya kadar yapmaya çalıştığımız, Pozitivist düşüncenin Türkiye'ye girişinin nasıl ve hangi safhalarda cereyan ettiğinin kısa bir mütalaasını vermekten ibaretti. Bundan sonra ise pozitivistizmin kısa tarihçesi ile etkilediği edebiyatçılardan bahsedeceğiz.

1.a. Pozitivizm Nedir?

19.yüzyılın ilk yarısı ile 20.yüzyılın başlarındaki düşünce hayatında rol oynayan felsefi akımların şüphesiz en önemlisi Pozitivizmdir. Pozitivizm kelimesi felsefe dilinde 19.asrın ilk yarısında belirdi. Kullanılmamış bir isimle gelişini belirtmek istenen, geçmişin bize bıraktığı herşeyi terketmeye yönelik bir doktrine işaret etmek için A.Comte tarafından icad edildi. Bu kelimenin ilk kullanılışının 1830'da *Saint Simon* dininde gerçekleştiğini belirtenler kim tarafından icad edildiği hususunda bilgi vermemektedirler. İkinci görüşe iştirak eden Andre Lalande, bu kelimenin A.Comte tarafından değerlendirildiğini ifade eder. Pozitivizmin ifade ettiği anlamlar tek bir tanımla belirtilemeyeceği için bu yapıda yapılmış bazı tanımlara yer vermek gerekir.

1.a.a. Özel Anlamda

1- A.Comte'un felsefi doktrini. Bu doktrine göre insan zekası asıl yaratılışı ve şeylerin (choses) gerçek sebeplerini bilmeye elverişsizdir. Bilim devamlı birbirini takip eden tabii kanunları kurmakla yetinir. Filozof bu kanunların terkiibini yapmaya özen gösterir.

2- A.Comte'a göre pozitivizm, bir taraftan “Pozitif Felsefe Dersleri”nde açıklanan bir ilimler felsefesi; diğer taraftan “Pozitif politika sistemi”nde açıklanan bir politika ve dindir.

1.a.b. Geniş Anlamda

1- Duyularla hissedilebilir dış dünyanın olaylarıyla yetinmek isteyen ve başka menşee sahip olan her bilgiyi değersiz olarak kabule yönelen her düşünce sistemi.

2- Deney ile tahakkuk etmemiş olan her şeyi reddedenlerin felsefi çıkışı. Bu açıdan pozitivizm, hissedilebilir olayları ve onların kanunlarını deney metodu vasıtasıyla incelemeyi konu edinir.

3- Felsefî sistemlerin dışında olarak herşeyde hakikat ve menfaati arayanların (esprit positifa) veyahut özellikle zevkleri ve maddi menfaatleri düşünen ve hiçbir üstün gayeleri olmayan kimselerin gittiği yol.

4- Felsefî pozitivizm esas itibariyle düşüncenin metafizik kayıtlarından ve hatta her türlü metafizik problemlerden tamamıyla kurtarılması; bilgi işlerinin empirik ilimler, bilhassa tabiat ilimleri örneğine göre normlaştırılması demektir.⁹¹

1.b. Pozitivizmin Temel Görüşleri

Pozitivizme göre ilim, illetler ve mahiyetlerin beyhude araştırılmasından vazgeçerek sayısı mümkün olduğu kadar az ana hadiselerden, ikinci derecedeki hadiselerin sayısı en geniş deduction yöntemi ile her neviden müşahadesi yapılmış hadiseler arasında doğru münasebetler kurmaktır.

⁹¹ Korlaelçi, Murtaza, a.g.e.,sh.18, Ayrıca bkz. Ümit Meriç, Auguste Comte, Sosyoloji Dergisi, sa.19-20, İstanbul 1964-1966

Pozitivizmde geçerli olan pozitif bilgidir. Pozitif bilgi ise olayı olayın dışındaki bir sebeple değil, başka bir olayla açıklayan bilgidir. Bilimler yalnız oldukları oranda pozitif olurlar.

A.Comte (1798-1857) ile aynı yüzyılda yaşayan ve Comte'un düşüncelerinden daha farklı bir pozitivist bir anlayışa sahip olan Ernest Renan (1823-1892)'a göre bilmek, tabii din amentüsünün ilk kelimesidir. Çünkü bilmek, insanın eşya ile münasebetinin, ferdin fikir hayatı demek olan “kainata nüfuz”un ilk şartıdır. Hayat için zaruri olan hakikatın temelini yalnız bilim sağlar. Günün birinde bilimin inancın yerini alacağını düşünen Renan şöyle der: *“Evet bir gün gelecek insanlık artık inanmayacak fakat bilecektir. Şimdi fizik alemi bildiği gibi metafizik ve manevi alemi bildiği gün de gelecektir”*.⁹²

Pozitivizmi insanlığın dini olarak algılayan ve ilahiyat ilkesine bağlı olmayı gericilik kabul ederek İnsanlığın ALLAH yerine geçmesi gereğini A.Comte şöyle izah eder: Bugün sadece iki grub vardır. Biri karma karışık biçimde ALLAH'ın başkanlık ettiği gerici ve anarşik kamp, diğeri sistemli olarak insanlığa sunulmuş olan düzenli (organique) ve ilerici kamp. Bundan böyle eşit olarak ilahiyat ilkesine bağlı olan gericilik ve anarşi arasında iki nesilden beri Batıyı kararsızlık içine atan öldürücü krizden doğmuş insanlığın kesin hükümdarlığını ALLAH'ın geçici hükümdarlığıyla değiştirmek lazımdır.⁹³

Pozitivizme göre insanlık Allah'ın güçsüzlüğünü onarmak mecburiyetindedir. Allah'ın bu güçsüzlüğünü A.Comte şöyle savunur: *“Pozitivistlerin dini, ilahiyatçılarınkı gibi, varlığı hiçbir ispata tahammül göstermeyen ve bütün gerçek mukayeseleri kabul etmekten uzak anlaşılması çok güç, her şeyden tecrid edilmiş mutlak varlığa hiçbir zaman başvurmaz. Hiçbir sırrın yeni tanrıyı belirleyen kendiliğinden apaçıklığını değiştirmesi gerekmez. Yeni tanrı, eskisi gibi, tam bir objektif soyutlamayı hiç gerektirmez. Tam tersine onun kavramı*

⁹² Korlaelçi, Murtaza, a.g.e., sh.22.

⁹³ Korlaelçi, Murtaza, a.g.e., sh.35

kesin bir objektif değerlendirmeden doğuyor. Çünkü tam anlamıyla insan, sadece bizim metafizikçilerin çok soyutlanmış zekalarında(esprit) vardır. Gerçekte insanlıktan başka bir şey yoktur.”⁹⁴

Pozitivizmin politik anlayışı yeryüzündeki tabiat üstü bir güç bulaşmış olan her inanç sistemini yıkmak ister. Bu hususa genel hedef İSLAMLİK'tır. Bu durumu Ernest Renan şöyle açıklar: *“İlk yıllarında bir din olarak henüz şöyle böyle teşekkül etmiş olan ve o zamandan beri garib bir alın yazısı ile durmadan yeni bir kuvvet ve kararlılık derecesi kazanan İSLAMLİK, yalnız Avrupa biliminin tesiriyle yokolacak ve tarih bu muazzam olayın sebeplerinin ortaya çıkmaya başladığı yüzyıl olarak bizim asrımızı gösterecektir. Doğu memleketlerinde gençliğin Avrupa bilimini almak üzere Batı okullarına gelmekle, bu bilimin tabii ve ayrılmaz neticesi olan şeyi, rasyonel metodu, tecrübe zihniyetini, gerçeklik duygusunu, hür türlü tenkit dışında tasarladıkları besbelli olan din masallarına inanmanın imkansızlığını beraberinde alıp götürecektir. Şüphe yok ki şimdi İslam aleminde yanlış zannedilen bu fikirler, modern metodlarla ülfet peyda eden zekalarda Kur'an'dan daha fazla kuvvet bulmakta gecikmeyecektir”.*⁹⁵

Ernest Renan'ın yukarıdaki bu ifadeleri Osmanlı İmparatorluğunun uyguladığı eğitim politikasıyla bir paralellik arzetmektedir. Gerçekten de Tanzimat öncesi ve özellikle sonrasında eğitimde yapılan yenilik hareketleri Renan'ın bu öngörüsünü doğrular bir mahiyettedir.

⁹⁴ Korlaelçi, Murtaza, a.g.e., sh.36

⁹⁵ Korlaelçi, Murtaza, a.g.e., sh.29.

2. Pozitivizmin Etkilediği Fikri ve Edebi Şahıslar

Pozitivizmin edebi hayatımız üzerindeki etkileri Şinasi'nin 1863'den sonra kaçarak gittiği Paris'de pozitivist Emile Littre ve Ernest Renan'la dostluk kurması ile zımnen başlamıştır. Daha sonra Servet-i Fünun hareketi ile daha açık olarak ortaya çıkmıştır. Pozitivizmin Fransa'da doğurduğu edebi sahadaki *realizm* ve *natüralizmin* şef ve önemli simalarından çeviriler yapılmış, bunların koyduğu esaslara göre romanlar yazılmıştır.⁹⁶

Yeni Türk Edebiyatının yayın organı olarak bilinen Servet-i Fünun dergisi, bir taraftan Ernest Renan'dan çeviriler yaparken, diğer taraftan pozitivismi edebiyata tatbik eden Naturalizmin şefi Emile Zola'yı tanıtır ve eserleri hakkında bilgi verir. “*Hakikiyyun mezhebi*” olarak adlandırılan Realizmin temsilcilerini tanıtır, Realist akımı önemle takibe devam eder.⁹⁷

Nureddin Ferh imzası ile neşredilen “*Sanat*” isimli makalelerde, idealizm ve realizme göre “sanat”ın ne olduğu açıklanır. İdealizmden doğan romantizmin klasizmi; amprizmden doğan naturalizmin romantizmi yıktığını ileri sürer.⁹⁸

Hüseyin Cahid, “*Hikmet-i Bedayi'ye Dair*” isimli makaleleri ile Hippolyet Taine'in, dolayısı ile pozitivismin sanat (estetique) felsefesini açıklar. Ahmed Şuayb, “*Hayat ve Kitaplar*” isimli makalelerinde pozitivismi detaylı olarak okuyucularına tanıtır.⁹⁹

Pozitivizmin tesirinde kalan ediblerden Ahmed Şuayb, Rıza Tevfik ve Mehmed Cavid tarafından kurulan “*Ulum-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*” Türkiye'de ilk defa felsefi denebilecek bir hareket meydana getirmiştir. İctimai programındaki ifadelerden anlaşıldığına göre derginin kuruluş amacı,

⁹⁶ Korlaelçi, Murtaza, a.g.e., s.378.

⁹⁷ Korlaelçi, Murtaza, a.g.e., s.219.

⁹⁸ Korlaelçi, Murtaza, a.g.e., s.220.

⁹⁹ Korlaelçi, Murtaza, a.g.e., s.221.

Avrupa'daki yeni gelişmelerin özellikle A.Comte ve Le Play'ın fikir ve eserlerinin Türkiye'ye aktarılmasıdır. Ancak pozitivist düşünüşle örülü bir tefekkür sistemine sahip olan A. Şuayb, Rıza Tevfik ve Salih Zeki gibi yazarların dergi içindeki makaleleri incelendiği zaman asıl amacın, programda ismi zikredilmeyen pozitivistizmin Türkiye'de etkisini arttırmak olduğu gözlerden kaçmaz.¹⁰⁰

Ziya Gökalp ve Necmettin Sadak'ın başında bulunduğu “İctimaiyyat Mecmuası” (1917) sosyal ilimler yoluyla pozitivistizmi açıklamaya ve bu yolla kitleleri etkilemeye çalışır. A.Comte'un düşüncelerinin Fransa'daki en mühim temsilcisi olan *Durkheim* ictimaiyatının takipçisi olarak yeni bir ictimaiyat ekolü oluşturan derginin amacı çıkarılan ilk sayıda şöyle anlatılır.: “*Son zamanlarda memleketimizde ictimai ilimler pek ziyade rağbete mazhar olmuşlardır. Bilhassa içtimaiyyat bütün münevver zihinleri az çok iştigal etmektedir. İntikal devresinde bulunan ve her yerde söylenildiği gibi-içtimai bir buhran geçiren bir memlekette herkesi en ziyade düşündüren mesele tabiidir ki, mevcut içtimai müesseselerden hangisinin tabii ve hangisinin marazi olduğunu anlamak ve lazım gelenlerin ıslah ve tadili çaresini aramaktır. Fakat bir cemiyet dahilindeki müessesatı ıslah ve tedavi etmek için bu müesseselerin mahiyetinin ne gibi kanunlara tabi olduğunu bilmek iktiza eder. Bacon'un alem-i tabii hakkında söylediği şey, içtimai alem hakkında da aynen kabil-i tatbiktir. İçtimai bir heyete icra-yı tesir edebilmek için bu heyetin muayyen kanunlarını ve bunun, insanların iradesiyle lalettayin değişebilecek bir makine olmadığını bilmek lazımdır. Bunu da içtimaiyat ilmi öğretir...*”¹⁰¹

Burada görüldüğü gibi kuruluş amacı açık olarak belirtilen ve ülkemizde neşredilen ilk Sosyoloji Dergisi olmak sıfatını elde eden “İctimaiyyat Mecmuası” ihata ettiği makaleler ile pozitivist Durkheim'in fikirlerini yayar.

¹⁰⁰ Korlaelçi, Murtaza, a.g.e., s.223.

¹⁰¹ Korlaelçi, Murtaza, a.g.e., s.224.

Ziya Gökalp, dergide yayınlanan “*İçtimaiyat ve Fikriyat*”, “*Milli İçtimaiyat*”, “*Ahlak İçtimai midir?*”, “*Millet Nedir?*” ve “*Büyük Adamların Cemiyette Tesirleri*” isimli makaleleri ile Durkheim'den mülhem fikirleri ile düşüncelerini yayınladı. Necmeddin Sadak Durkheim'den çeviriler sunar. Bu çevirilerinde A.Comte ve S.Simon'un sosyolojideki yerlerinden bahsedilir. Sosyolojide asıl üstadın A.Comte değil S.Simon olduğunu savunur.¹⁰²

Türkiye'de ilk defa eserlerinde geniş bir şekilde pozitivizmden bahsederek onun edebiyata tatbiki olan Naturalizmi savunan ve böylece İlk Türk pozitivist ünvanını alan ve ayrıca Emile Zola'yı bize tanıtan *Beşir Fuad* (1852-1887); pozitivist filozof Pierre Laffitte'e bağlılığını açık ve samimi bir dille ifade edip O'nu üstad kabul eden, çıkardığı “*Meşveret*” dergisinde ve yayınladığı eserlerinde pozitivist düşünceleri serdeden, başına geçtiği “*İttihat ve Terakki Cemiyeti*” vasıtasıyla II.Abdulhamid'i meşrutiyetin ilanına mecbur eden *Ahmed Rıza* (1859-1930); ilimci pozitivist kimliği ile müsbet ilimlerin memleketimizde yayılması için büyük gayret gösteren *Salih Zeki* (1864-1921); pozitivizmin Türkiye'de ilk etkilediklerinden biri olarak İngiliz pozitivist filozofları John Stuart Mill ve Herbert Spencer'in etkisinde kalan hatip, şair ve doktor olduğu halde doktorlukla hiç uğraşmayan ve felsefeyi Türkiye'de öğretim haline koyan ilk zat kabul edilen filozof ve mütefekkirlerimizden *Rıza Tevfik* (1868-1949); “*Sanat sanat içindir*” düşüncesini ilk defa seslendiren, A.Comte'un en büyük telebelerinden biri kabul edilen pozitivist Hippolyte Taine'i kendisine üstad kabul eden ve Emile Zola'yı örnek aldığını eserlerinde dile getirerek pozitivizmin edebiyat yoluyla ülkemizde yayılmasında önemli rol oynayan *Hüseyin Cahid Yalçın* (1874-1957); bir milletin terakki edebilmesi için ilk defa değişmesi lazım geldiğini savunarak bu değişimin müsbet (pozitif) ilimler yoluyla olması gerektiğini söyleyen ve düşüncesini pozitivistlerin fikirleriyle pekiştirerek İslamiyete düşmanlığını açıkça ortaya koyan Ernest Renan'ı

¹⁰² Korlaelçi, Murtaza, a.g.e., s.225.

“doğruluğun timsali” olarak vasıflandıran Servet-i Fünun yazarları içinde en kuvvetli felsefeci ve tenkitçi olarak göze çarparak pozitivizmle ilgili ilk telif eser sayılabilecek “Hayat ve Kitaplar” isimli eserinde pozitivizmi felsefî, edebi ve tarihi yönleri ile toplumumuza tanıtan *Ahmed Şuayb* (1876-1910) gibi önemli simalar pozitivizm sayesinde edebiyatçılar üzerinde önemli etkiler meydana getirmişler; bir taraftan sosyal değişimin etkin aktörleri olurlarken diğer taraftan da batılılaşmanın köklü temellerini atmışlardır.

E. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Devraldığı Miras ve Edebi Kişiliği

1. A.Hamdi Tanpınar'ın Yetiştği Dönemde Fikir ve Edebiyat

Dünyası

1901'de İstanbul'un Şehzadebaşı semtinde dünyaya gelen Ahmet Hamdi Tanpınar'ın yetiştiği dönem, Osmanlı İmparatorluğunun birkaç cephede birden savaşa girdiği inkıraz yıllarına rastlar.

Daha çocukluk yıllarında henüz oniki yaşlarında iken *Balkan Harbi* patlak vermiş (1913), ardından 1914 senesinde imparatorluk kendisini *Birinci Dünya Harbinin* içinde bulmuştur. Böyle bir ortamda yetişen A.Hamdi Tanpınar'ın düşünce dünyasında bu savaş yıllarının da büyük bir etkisi olmuştur.

Kendisiyle yapılan bir mülakatta sorulardan birine verdiği cevapta bu konuyla ilgili olarak şunları söyler: “*Yüksek tahsilim mütareke yıllarına tesadüf etti. O zaman memlekette büyük bir mücadele mistiği vardı. Felaketler milli şuuru uyandırmıştı. Tahsil, terbiye, yaşama şekli ve zihniyet itibariyle birbirinden o kadar farklı nesilleri ve insanları bu mistik yoğuruyordu. Hepimiz kendi içimizde, kendimize yükselmenin sarhoşluğunu tadıyorduk. Asıl benliğimi bu hava yaptı*”.¹⁰³

¹⁰³ Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Yaşadığım Gibi*, İstanbul 1996, s.331.

II.Meşrutiyet sonrasının genç edebiyatçıları 20 Mart 1909'da bir araya gelerek *Fecr-i Ati* adlı bir edebi topluluk kurduklarını açıkladılar. Kendilerine yayın organı olarak Servet-i Fünun dergisini seçen bu topluluk yaklaşık bir yıl kadar sonra da, Batılı edebiyat akımlarına özenerek, görüşlerini açıklayan bir bildiri yayınladılar: *Fecr-i Ati Encümen-i Edebisi Beyannamesi*.

Fecr-i Ati toplululuğu şu isimlerden oluşuyordu: Ahmed Haşim, Refik Halid, Köprülüzade Mehmed Fuad, Ali Canib, Yakup Kadri, Şehabeddin Süleyman, Tahsin Nahid, Müfid Ratib,Hamdullah Suphi,İzzet Melih, Emin Bülend, Cemil Süleyman, Celal Sahir, Faik Ali vs.

Fakat topluluk çok uzun ömürlü olmayarak, yeni hiçbir şey getirmeyen sun'i bir topluluk oldukları yolundaki tenkidlerin de tesiriyle 1912 yılı sonlarında dağıldı.¹⁰⁴

Fecr-i Ati kadrosu içinde yer alan şairlerden Ahmed Haşim, şiirdeki ustalığı ve geniş ufukluluğu ile Cumhuriyet sonrası yazar ve şairlerini en fazla etkilemiş olan isimlerden birisidir.¹⁰⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1908'den sonra içinde bulunduğu siyasi ve sosyal çalkantılar, Türk olmayan tebaa'nın isyanları, savaşlar, kaybedilen topraklar vs. *Osmanlıcılık* görüşünün gittikçe zayıflamasına ve buna bağlı olarak da *Türkçülük* akımının kuvvet kazanmasına yol açtı.

Bilhassa Balkan savaşından sonra (1913), Balkan kavimlerinin hepsi imparatorluktan kopunca, ülkenin aydınları arasında Türkçü düşünceler daha da yaygınlık kazanmaya başladı.

1908'de Türk Derneği kuruldu. Dernek 1911'de aynı adla bir dergi yayınlamaya başladı. Türkçü düşüncenin ilmi yanını hazırlayacak eserler neşir sahasına yavaş yavaş çıktı. 1911'de Türk Yurdu derneği kuruldu ve Türk Yurdu dergisinin neşrine başladı. 1912'de ise Türk Ocağı açılarak, Türk Yurdu

¹⁰⁴ Andı,M.Fatih, a.g.e., s.63.

¹⁰⁵ Enginün,İnci, Modern Türk Şiirinin Ufku:Ahmet Haşim, Dergah Mec., İstanbul Kasım 1992, sa.33, s.12.

dergisini kendi yayın organı olarak yayınlamayı sürdürdü. 1913'den itibaren *Bilgi Mecmuası* (1913), *Milli Tettebbular Mecmuası* (1915) gibi Türkçü ilmi dergiler yayınlandı. 1917'de *Yeni Mecmua* çıkmaya başladı. Bunları *Büyük Mecmua* (1919), *Halka Doğru* (1913), *Türk Sözü* (1914) gibi dergiler izledi.

II.Meşrutiyet sonrasında bu doğrultudaki gelişimlerden birisi de Ömer Seyfeddin ve Ali Canib'in çevresinde Selanik'te kendini gösterdi. Ömer Seyfeddin 1911'de Genç Kalemler adlı bir dergi çıkararak, burada Aka Gündüz (Enis Avni), Ziya Gökalp, Kazım Nami vs. ile birlikte, edebiyatımızın ve dilimizin millileşmesi, Türkçe'nin Arapça ve Farsça'nın gramer unsurlarından ve kelimelerinden arınması gerektiğini savundu. *Yeni Lisan Hareketi* adıyla anılan bu çıkış, Fecr-i Aticiler ve devrin diğer bir takım edebiyatçıları tarafından tepkiler alsa da, kadroya zamanla Hamdullah Suphi, Köprülüzade Mehmed Fuad, Celal sahir gibi isimler de katıldı.

Milli Edebiyat ceryanı olarak adlandırılan bu dönem 1908 Meşrutiyeti'nin hemen arkasından kendisini iyice gösteren Türkçülük hareketi ile tebarüz etse de, dil ve edebiyatta verdiği eser ve fikirlerle Cumhuriyet sonrasında birkaç on yılının da hakim edebi temayülü olarak kendini göstermiştir.¹⁰⁶

Genç Kalemler kadrosunun ve devrin Türkçülük hareketinin içinde en dikkate değer isim olarak karşımıza Ziya Gökalp (1876-1924) çıkar. Gökalp, Genç Kalemler'de yayınlanan "*Turan*" şiiri ve 1923'de yayınlanan "*Türkçülüğün Esasları*" adlı kitabı ile düşüncelerini açıklar.

Milli Edebiyat devresinin,özellikle şiirde tebarüz etmiş en önemli siması Yahya Kemal'dir (1884-1958). Yahya Kemal, tıpkı Mehmed Akif ve Ahmed Haşim gibi, eserleri ve tesirleri açısından Cumhuriyet devri şair ve ediblerinin bilhassa Tanpınar'ın en çok etkilendiği şahıstır. O, talebelerini "Hoca-Üstad"ları olarak derslerde ve ders dışı sohbetlerde yetiştirmeye gayret göstermiş gerçek bir münevverdir. Yahya Kemal, Cumhuriyet devri şiirine en çok tesir eden ve divan

¹⁰⁶ Andı, M.Fatih, a.g.e., s.68.

şiiiri geleneğini taklid olarak değil özümseyerek tek başına Cumhuriyet sonrasına taşıyan zirve bir isimdir.

Roman ve hikaye sahasında Halide Edip Adıvar (1884-1964) Türkçü düşüncenin örnekleriyle dolu “*Yeni Turan*” isimli romanını 1912 senesinde yayınlar. Aktif olarak iştirak ettiği Milli Mücadele hareketini “*Ateşten Gömlek*” (1922) ve “*Dağa Çıkan Kurt*” (1922) romanlarında anlatır.

Milli Edebiyat devresinin en büyük hikayecisi ise Ömer Seyfeddin'dir (1884-1920). Ömer Seyfeddin, modern Türk hikayeciliğinde, eserleriyle bugüne bile tesir etmiş bir ediptir. Genç Kalemler'deki “Yeni Lisan” anlayışı çerçevesinde ve Türkçü fikirleri doğrultusunda, Osmanlıcığa karşı milli şuuru uyandırıcı hikayelerinin bir kısmı sağlığında, büyük çoğunluğu ise ölümünden sonra yayınlanmıştır.

2. A.Hamdi Tanpınar'ın En Çok Etkilendiği Edibler

Tanpınar'ın düşünce dünyasına damgasını vuranların başında hiç şüphesiz Yahya Kemal gelir.¹⁰⁷ Eserlerinde Yahya Kemal'e öyle çok yer vermiştir ki, onun eserlerini okurken çoğu kere sanki Yahya Kemal'i dinler gibi oluruz. Onun için bir yazısında şöyle diyor: “*Yahya Kemal edebiyatımızın pek az yetiştirdiği büyük üstatlardan, mürşitlerindendir. Onun sohbetini dinlemeyenler, yaşadığımız devrin en mucizeli lezzetlerinden birini tanıtmamış demektir. Ben, ancak Yahya Kemal'i dinledikten sonra, sözün esrarengiz ve yaratıcı kudretini anladım*”.¹⁰⁸ Yahya Kemal'den sonra ise ilk büyük keşfinin Baudelaire olduğunu söyler.¹⁰⁹

Tanpınar, kendisiyle yapılan bir mülakatta üzerinde en çok etki yapan isimler hakkında şunları söylüyor: “....*Yahya Kemal, Fuat Köprülü hocamızı*.”

¹⁰⁷ Tanpınar, Ahmet Hamdi, Y.G., s.304, Varlık Mecmuası, 1 Aralık 1951, nr.377, s.5-7'den nkl.

¹⁰⁸ Tanpınar, Ahmet Hamdi, E.Ü.M., s.299.

¹⁰⁹ Tanpınar, Ahmet Hamdi, Y.G., s.306, Varlık Mecmuası, 1 Aralık 1951, nr.377, s.5-7'den nkl.

*Y.Kemal'den tarih zevkini ve bir muharriri tekmi okumak disiplinini aldım. O zaman çok genç olan Prof. Köprülü'den de çok şey öğrendim. Fransız münekkidi Albert Thibaudet üzerimde çok büyük tesir yaptı. Bu enterasan adam şimdi unutulmuş gibidir. Halbuki devrimizin en uyanık zekalarından biri idi”.*¹¹⁰

M.Orhan Okay, Dergah Mecmua'sında yayınlanan Tanpınar monografisinde onun yetiştiği dönemde kahvehanelerin birer edebiyat mektebi olduğunu ve Tanpınar'ın da bu kahvehanelerdeki sohbetlerde bir çok edible tanışarak ilmi ve edebi müzakerelere iştirak ettiğini anlatır: *“Tanzimattan sonra konaklar ve yalılar, bir müddet sonra da matbaalar kendiliğinden birer edebiyat mektebi teşkil etmişlerdir. Fakat yakın devrin bu fonksiyonunu yüklenen asıl odaklar, yine Tanzimattan başlamak üzere son yıllara kadar hayatini devam ettiren kahvehaneler olmuştur...Bir devirde bu kahvehanelerin diğer adının “kıraathane:okuma salonu” olduğu hatırlanırsa bu fonksiyonları daha iyi belirtilmiş olur...*

*Ahmet Hamdi Tanpınar,daha öğrenciliğinin ilk yılından itibaren, birer akademi karakterinde olan bu kahvehaneleri bulmakta gecikmemiştir. Sınıf ve diğer bölüm arkadaşlarıyla beraber bunlardan bir kaçının müdavimi olurlar...İkbal Kıraathanesi keşfedildikten sonra bütün buralar ikinci plana düşer. Kapalıçarşı'nın Nuruosmaniye kapısından çıkıp caminin avlusunu da geçince sağ tarafa sapan yol, Vezirhanı caddesidir. Bu sokakla Nuruosmaniye caddesinin kesiştiği köşede 1965'den sonralara kadar canlılığını muhafaza eden büyükçe bir kahve salonu vardır. İşte burası, pek çok edebiyatçının hatıralarında yer alan İkbal Kıraathanesidir..”.*¹¹¹ Orhan Okay, Tanpınar'ın burada bir çok ediple tanıştığını ve onlardan etkilendiğini yazar. Mesela,

¹¹⁰ Tanpınar,Ahmet Hamdi, Y.G., s.331, Yeni İstanbul Gazetesi, 30 Mart 1956, nr.2288'den nkl.

¹¹¹ M.Orhan Okay, Bir Monografi Denemesi: Ahmet Hamdi Tanpınar Dergah Mec., Ağustos 1992, sa.30.

kitaplarından tanıdığı ve kendisine hayranlık duyduğu Ahmed Haşim'i de burada tanımıştır.¹¹²

Tanpınar'ın, gençlik döneminde Batı Edebiyatının büyük sanatkarlarından olan Paul Valery'den de çok etkilendiğini, düşünce dünyasında bu yazarın büyük izler bıraktığını onun hakkında yazdığı bir makalesinden anlıyoruz.¹¹³

3. A.Hamdi Tanpınar'ın Düşünce Dünyası

Tanpınar'ın düşünce dünyası, onun *insan*, *cemiyet* ve *sanat* meseleleri karşısındaki tavrını özetleyen iki anafikir etrafında toplanmıştır: “*Devam fikri*” ve “*Aşma-Transandans*” fikri. Cemiyet, daha doğrusu “milliyet mefhumunun mucizesi ve yapıcı sırrı” olarak gördüğü “devam fikri”ni Tanpınar, bütün cemiyet, kültür ve sanat meselelerine uygular. Tarih, millet, cemiyet, kültür, sanat, herşey ebedilik boyunca uzanan bir devam zinciridir. Bu zincirde kopmalar yoktur.¹¹⁴ Eskiler’de, eski medeniyetimizde bu vardı. Onun için eskilerin eserleri “*yaratış ucubeleri*” değildir. Tanzimattan sonra ise cemiyetimizde, insanımızda bunu kaybettik. Kaybettiğimiz için de hala devam eden bir “ikilik” ve onun sonucu olan bir “*iç insan buhranı*” doğmuştur. Türk aydını bu ikiliğin psikozuna yakalanmıştır.¹¹⁵ Şark ve Garp arasında sürekli bocalayışlar, devamlı arayışlar, yeni modalar ve modeller peşinde koşmalar, her şeyi yeni baştan yapma ve kurma kompleksi hayatımızın her sahasına ve her anına hala hakimdir.¹¹⁶ Nihayet;”Yenilik getiren her büyük sanatkarda Eski’ye bakan bir taraf vardır. Maziye inkar ettiğimiz an sanat kendiliğinden durur”.Kültür ve sanat yollarındaki gecikmemizin, bir medeniyet ve iç-insan buhranını hala atlatamayışımızın sebebi budur. Yani “*Tarihilik*” duygusunu

¹¹² Tanpınar, Ahmet Hamdi, E.Ü.M., s.285.

¹¹³ Tanpınar, Ahmet Hamdi, aynı eser, s.451-458.

¹¹⁴ Tanpınar, Ahmet Hamdi, Y.G., s.21-23. Huzur, s.206,301,303,304.

¹¹⁵ Tanpınar, Ahmet Hamdi, Y.G., s.35-36.

¹¹⁶ Tanpınar, Ahmet Hamdi, aynı eser, s.39-43.

kaybetmiş olmamızdır. Heine'nin durmadan dalaletten hidayete, hidayetten dalalete gidip gelen teoloji alimi, bizim 150 yıllık kültür ve medeniyet değiştirme maceramızın bir nevi sembolüdür.¹¹⁷

Tarih aşılmış merhalelerdir ve nereden geldiğimizi bilmeden nereye gideceğimizi bilemeyiz. Bu fikir, Tanpınar'ın bütün eserlerinde parça parça görülür.

Ona göre cemiyet insanı aşan bir varlıktır. İnsanoğlu varlığını ancak cemiyet içinde idrak eder. İnsan kendi dışına çıkararak kendini aşmadıkça, cemiyete, oradan milliyete ykselmedike tamlık ve mükemmelliğini kuramaz. Bir eksiklikler ve zaaflar bütünü olarak kalır.¹¹⁸

Tanpınar'ın düşünce dünyasında musikin ve mistisizmin çok önemli bir yeri vardır. Tanpınar'ın eserlerine eski musiki öyle bir sinmiştir ki, romanlarını okuyanlar sanki derin musiki hyalarının içine dalarlar, zaman içinde geçmişten geleceğe zevkli bir yolculuk yapıyor olduklarını hissederler. O, musikiyi sanattan ziyade dine benzetir.¹¹⁹ Ona göre mistisizm, *ferdin kendi içinde kendini aşma duygusudur*. Huzur'da Dede Efendi'nin Ferahfeza ayininden bahsederken, bu ayinin sadece bir dua, inanan ruhun Allah'ını aradığı bir çırpınış değil, mistik ilhamın vasfı olan geniş hamleyi, sırrı, doğrudan doğruya zorlayan büyük ve dinmez hasreti dinleyicisine kazandırmak isteyen eski musikin belki en oyunlu eserlerinden biri olduğunu belirtir (Huzur,s.320).

Mehmet Kaplan, Tanpınar'ın milliyetçiliğini “kültür milliyetçiliği” olarak vasıflandırır.¹²⁰ Gerçekten de o, “doktrin milliyetçiliği”nden ziyade milli varlığı her cephesiyle yaşamak isteyen ve dünyaya kapalı olmayan “kültür milliyetçiliği”nden yana tavır koymuştur.

¹¹⁷ Tanpınar, Ahmet Hamdi, Y.G., s.37.

¹¹⁸ Tanpınar, Ahmet Hamdi, aynı eser, s.21-23.

¹¹⁹ Tanpınar, Ahmet Hamdi, aynı eser, s.360.

¹²⁰ Tanpınar, Ahmet Hamdi, aynı eser, s.12.

4. A.Hamdi Tanpınar'ın Edebi Kişiliği

Ahmet Kabaklı, Tanpınar'ın edebi kişiliği hakkında şunları söyler:

*“Ahmet Hamdi Tanpınar, Doğu ve Batı kültürlerini iyice sindirmiş ve bunlar ile yepyeni bir senteze ulaşmış bir sanat ve fikir adamıdır....Milli tarih ve üsluba bağlı “modern” bir sanat kişiliğinin doğmasında 1919'dan beri hocası ve dostu olan Yahya Kemal'in etkileri çoktur”.*¹²¹

Eserlerinde geleneklere bağlılığı kadar modern sanattan ve fikirlerden de örnekler sergileyen Tanpınar, olaylar hakkında kesin sonuçlara varıp katılılaşmaktansa aramayı, sezmeyi ve düşünmeyi tercih eden zengin bir kültür çeşitliliğine ve hayata bakışında çok renkliliğe sahip bir yazardır. Tarih, vatan, tabiat, şiir, musiki, resim, heykel konularında ve Türk insanına bağlı temeller etrafında sayısız teklifleri vardır. Fakat, sanatkarın her şeyden önce sağlam bir tarih şuuruyla yaslanması gerektiğini şöyle ifade eder:

*“Avrupa'da büyük sanatkarlar, az çok bir kültür erüdisidirler. Bizde... Bugünün en modern adamını açın, adım başında tarihten size bahseder...Çünkü,tarih şahsiyetin ta kendisidir...Onsuz insan teşekkül edemez. Öyle bir yalnızlığa düşer ki, konuşmak bile imkansızlaşır. Onun için nesiller ve fertler daima mazi ile meşguldürler...”*¹²²

Tanpınar'ın M.Baydar'la yaptığı konuşma bize onun edebi kişiliği hakkında bilgi verir: *“Ben biraz eski adamım, yani takvimin adamı değilim. Ben komedinin komedi olduğuna, şiirin şiir, hikayenin hikaye olduğuna, nev'ilerin aralarında bir silsile bulunduğuna inanırım. Şiir benim için bir iç-alemin nizamıdır...”*¹²³

¹²¹ Kabaklı, Ahmet, Türk Edebiyatı, İstanbul 1969, c:III., s.515.

¹²² Tanpınar, Ahmet Hamdi, Y.G.,s.321, M.Baydar'la Konuşma, Varlık Dergisi, Ağustos 1955, nr.421, s.6-7'den nkl.

¹²³ Tanpınar, Ahmet Hamdi, Y.G.,s.320, M.Baydar'la Konuşma, Varlık Dergisi, Ağustos 1955, nr.421, s.6-7'den nkl.

Mehmet Kaplan, onun edebi kişiliği üzerine şunları söyler:

“Tanpınar'ı sanatkarane üsluba götüren başlıca amillerden biri onun dünyaya bir ressam gözü ile bakmasıdır. Bir ressam için olduğu gibi, Tanpınar için de dünya bir ışık, şekil ve renk cünbüşüdür. Fakat Tanpınar tabiat ve insanın sadece dış görünüşüne bakmaz. Onların derinliğine de iner... Hayatı bir sanat eseri kadar güzel bulan Tanpınar'ın içinde onun sırlarını araştıran bir filozof, psikolog ve sosyolog tecessüsü de vardı. O, bu cephesiyle Halid Ziya'dan ve diğer “Üslupçu” yazarlardan ayrılır, onların çok üstüne çıkar...

Üstadları olan Yahya Kemal ve Ahmet Haşim fikre büyük önem vermemişlerdir. Tanpınar'ın sanat eserlerinde bile fikir, arka planda insan hayatını gizliden gizliye idare eden esrarlı kainat gibi derinleşir.

*Valery, sanat eserinde fikir, meyvenin içindeki besleyici gıda gibi erimiş olmalıdır, der. Tanpınar'ın şiirleri, hikayeleri romanları bu prensibe tamamiyle uygundur... Tanpınar, rüya ve masala büyük ehemmiyet verir”.*¹²⁴

*“...Nükteyi seven Tanpınar, Saatleri Ayarlama Enstitüsü adlı romanında kendi nesli ile Cumhuriyet devri bürokrasisinin en güzel, en lezzetli hicvini yapmıştır. Geniş kültürü olan Tanpınar, ironik bir tavır almakla beraber, bu eserinde de derine gider, sosyal meselelerin arkasındaki zemberekleri görür”.*¹²⁵

Tanpınar, ne geçmişte saplanıp kalmayı istemekte ne de geçmişi tamamen silip atmayı kabul etmektedir. O, mazinin inkarını değil, mazide yapılan hatalardan dersler alınarak hal ve istikbale dair maziden istifade edilmesini teklif eder. Diğer taraftan O, Avrupa'yı yakından tanıyan biri olarak Garplı anlayışla, Garplı ustaları severek eser vermekten yanadır.

¹²⁴ Turhan, Mümtaz, Huzur, Dergah Yay., İstanbul 1997, s.7.

¹²⁵ Mahir Ünlü-Ömer Özcan, “Ahmet Hamdi Tanpınar”, 20.Yüzyıl Türk Edebiyatı, İstanbul 1990, s.159'dan nkl.

II.BÖLÜM

AHMET HAMDİ TANPINAR'A GÖRE SOSYAL VE KÜLTÜREL DEĞİŞME SÜRECİNDE TÜRK TOPLUMU

A. Sosyo-Kültürel Değişmelerin İncelenmesinin Önemi

Sosyal değişmeler esasında kültüre ait değişmelerdir. Kültür; maddi ve manevi olarak iki kısımda mütalaa edilebilir. Maddi kültür, teknik, araç-gereç, makina, üretim araçları ile ilgili tüm maddi yapılarıdır. Maddi kültür, manevi kültürün dışlanmış şeklidir. Manevi kültür ise, inançlar, değerler, semboller (şekiller), normlar şeklinde ifade edilebilir.¹²⁶

Kültür değişmeleri toplumların gelişmelerini yansıtan birer unsurdurlar. Tarihin bilinen en eski devrinden bu yana, birbirinden farklı iki kültürü temsil eden ilk grupların birbirleriyle karşılaşmasıyla başlayan kültürel değişimler, bazan toplumların kendi iç dinamikleriyle ortaya çıkmış veya bir baskının ve zorlamanın neticesi olarak meydana gelmiştir.

Tarihçiler, bilhassa medeniyet ve kültür tarihi ile,sosyoloji ile uğraşan alimler, ictimai tekamül münasebetiyle, kültüre ait değişmelerle yakından alakadar olmuşlarsa da ilk sistemli tetkiklerin etnolojik ve antropolojik araştırmalarla başladığı görülmektedir. Bu hususta ictimai realiteyi, ictimai tekamül ve terakkiyi izah için manevi ilimler sahasına ait büyük fikir adamları tarafından ortaya atılan nazariyelerin, mütalaaların da uyarıcı, teşvik edici tesirleri olmuştur...Hakikaten bu istikamette yapılan münakaşalar arasında, kültür değişmelerinin tetkiki bakımından en verimli olanı, medeniyetin menşesine ve tekamülüne dair öne sürülen fikir ve nazariyelerden doğmuştur. Bunlardan biri, zamanının tekamüle ait biyolojik nazariyelerinden daha eski olmasına

¹²⁶ Erkal, Mustafa, Sosyoloji(Toplum Bilimi), İstanbul 1995, s.151. Ayrıca bkz. Mahmut Tezcan, Toplumsal Değişme, 3. bs., Ankara 1995.

rağmen bilahare bunlarla kuvvetlendiği şüphesiz bulunan evrim-tekamül nazariyesidir. Bu nazariye taraftarlarına göre medeniyet, ilk vahşet devrinden bugüne kadar devamlı bir ilerleme ve gelişme göstermiştir. Tekamül, daima mürekkebe; mütecanis şekillerden mütecanis olmayanlara geçmek üzere tek istikametli bir hat halinde, muhtelif merhale ve safhalardan geçerek meydana gelmiştir. Bugünkü ibtidai kavimlerin kültür seviyelerinde bu tekamülün muhtelif merhale ve safhalarını canlı bir şekilde müşahade etmek mümkündür...

Kültürün maddi kısımlarında, bilhassa teknik sahada, noksan da olsa tarihi vesikalar, arkeolojik deliller bulmak suretiyle kısmi tekamül safhaları tesbit etmek mümkün görünse bile bunu diğer sahalara tatbik etmek, muhtelif sebeplerden dolayı kolay değildir. Bir defa en basit bir müşahade bile birçok sahalarda sosyal değişmelerin aynı istikamette bir hat takip etmekten ziyade devirden devre tahavvül eden bir gidip gelme şeklinde vukua geldiğini göstermektedir. Onun için tekamülcülerin tasavvur ettikleri bir tekamülün izlerini, muayyen safhaların birer alameti olmak üzere her kültürde rastlanan bakiyelerde -survivals-, ne de tabiat üstü kuvvetlerin şekil almış ifadelerinde bulmak mümkün değildir.¹²⁷

Sosyal değişmelerin veya diğer bir ifadeyle kültür değişmelerin incelenmesi birçok bakımdan fayda sağlayacaktır. Tarihin gelişimini ve oluşumunu tayin ettiği ve toplumun yapısal düzenini oluşturduğundan dolayı kültür değişmelerinin tahlili bizlere somut bilgiler verebilecektir. Kültür değişmelerinin tetkikinin önemi hususunda merhum Mümtaz Turhan Hoca'nın tesbitleri çok önemlidir. Bu hususta o, “Kültür Değişmeleri” kitabında şu tesbitleri yapıyor:

“Kültür değişmelerini tetkik etmenin birçok cihetlerden büyük bir ehemmiyeti ve faydası vardır. Evvela, ictimai ve tarihi oluş üzerinde müessir ana şartlardan birisi olmak itibariyle kültür değişmelerinin tetkiki zaruri

¹²⁷ Turhan, Mümtaz, Kültür Değişmeleri, MÜİF Yay., İstanbul 1987, s.15-16

görülmektedir. İctimai, tarihi oluş ister hedefsiz, istikametsiz hatta devamsız bir değişmeden ibaret olsun; ister muayyan bir istikamette sürekli veya bazen kesik bir tekamül, yahut ideal bir gayeye müteveccih devamlı bir terakki şeklinde telakki edilsin bazı temel şartlara, tesirlere bağlı olarak meydana geldiği umumiyetle kabul edilmektedir. Gerçi bugün sosyolojide bu ictimai ve tarihi oluşun sadece bir değişmeden ibaret olduğuna dair kuvvetli bir temayül mevcutsa da bunun tabi olduğu şartları tayin hususunda umumi olarak uyuşulamamıştır.... Sonra, tıpkı etnolojide olduğu gibi, sosyolojide de ictimai ve tarihi değişimleri izaha çalışan zıt nazariyeler vardır. Bunlardan biri, bilindiği gibi tarihi ve ictimai hadiselerin tek istikametli bir hat halinde geliştiği prensibini kabul eden nazariyedir. Sosyoloji ve iktisat alimlerinin, tarih felsefecilerinin çoğu tarafından kabul edilen bu nazariye, en bariz ifadesini, Auguste Comte'un "üç hal veya merhale kanunu"nda bulmuştur".¹²⁸

Bu nazariyenin karşısında yer alan diğer bir nazariyede ise, Spengler'in tarihi ve ictimai hadiseleri devir, tekerrür ve ritm mefhumlarının ışığı altında izah eden, "Garbın Çöküşü" adlı eserinde de belirttiği gibi, tarihi, ictimai değişmelerde görülen ritm, devir ve tekerrür bütün itibariyle belirli bir istikamette bir hedefe müteveccih olabileceği gibi hedefsiz de olabilir; sonra belirli bir zaman içinde muntazam fasılalarla (periyodik) tekerrür edebileceği gibi etmeyebilir de. Periyodik olan değişmeler için tesbit edilen zamanla bunun dahilindeki fasılalar çok değişkendir: 24 saatten 500 seneye kadar değişmektedir.¹²⁹

"Bundan başka, değişme halinde bulunan kültürün tetkiki, onun kısımları, unsurları arasındaki bağlılığın derecesi hakkında da bir fikir verebilecektir. Mesela kısımlardan birisinin değişmesi, diğer kısımların da hemen değişmesine sebep oluyor mu? Eğer böyleyse diğer kısımlar muayyen bir

¹²⁸ Turhan, Mümtaz, a.g.e.,s.25-26.

¹²⁹ Turhan,Mümtaz,a.g.e.,sh.27.

istikamette mi değişiyorlar, yoksa bu hususta muhtelif imkanlar var mıdır? Umumi bir kültür değişmesinde hangi kısım ilkin değişmeye başlıyor; hangi kısımlar onu takip ediyor? İctimai ve kültür prosesinin muhtelif kısımlarında vukua gelen değişmenin süratı nedir? Bütün kısımlar hep aynı süratle mi değişiyor?

şimdiye kadar ileri sürülen fikirlere göre vaziyet şöylece hlase edilebilir: Her kültür daimi bir değişme halinde bulunmakla beraber hepsi aynı süratle, aynı zamanda değişmez. Değişme halinde bulunan bir kültürde bazı kısımlar değiştiği halde diğer kısımlar değişmeyebilir. Bu da, kültürün bir kısmında husule gelen değişmenin diğer kısımlara sirayetini icap ettirecek derecede bunların arasında sıkı bir bağlılığın bulunmadığını gösterir. Bundan da kültürün muhtelif kısımlarında, bilhassa maddi kültürle manevi kültür arasında ahenksizlik, aksaklık meydana gelmektedir. Mesela, son yüz sene içinde vukua gelen endüstri inkılabı dolayısıyla modern garb cemiyetlerinin maddi kültüründe büyük değişiklikler olmuştur. Halbuki aynı zaman zarfında aile müesseselerinde ve diğer ictimai,siyasi teşkilatta hiç bir değişiklik olmamış; bunlar, aynı şekilde kalmak suretiyle endüstri inkılabından evvelki maddi kültüre uydukları gibi bugünkü tekniğe de intibak edebilmişlerdir.

Bununla beraber kültürün bu maddi olmayan kısımlarının geri kalması yüzünden yine arada bir ahenksizlik, aksaklık meydana gelmiş,ictimai nizam bozulmuştur. Böylece değişmelerin kültürün maddi kısımlarında daha evvel başladığı, daha seri olduğu ve maddi olmayan kısımların geri kaldığı iddia edilmektedir”¹³⁰.

Buna benzer şekilde, kırsal kesimden gelen insanların büyük şehirlerin varoşlarında, bir taraftan büyük şehrin hayatına ayak uydurmaya çalışırken diğer taraftan memleketlerinden beraberlerinde getirdikleri yaşama biçimini terke yanaşmamaları söz konusu ahenksizliğe örnek olarak gösterilebilir.

¹³⁰ Turhan, Mümtaz,a.g.e.,s.28.

Modern hayatın gerektirdiği bir biçimde gündelik hayatında çağın teknolojik imkanlarını yetiştirdiği kültürün etkisiyle kullanması; mesela çamaşır makinasının üstüne işlemeli bir örtü koyarak onu sanki evin değerli bir mobilyasıymış gibi salonun bir köşesine yerleştirmesi ve çok az kullanması hatta hiç kullanmaması, bazı noktalarda manevi değişimin maddi değişimden daha yavaş bir biçimde seyrettiği tezine örnek olarak sunulabilir.

*“Bugün kültür değişmelerinin, garb medeniyetinin tesiri altında tarihin hiç bir devrinde görülmeyen bir kesafet ve şiddetle hemen bütün dünyaya yayılması ona aileşümül bir karakter kazandırmaktadır. Binaenaleyh bu kadar şümüllü ve sosyal psikolojiye ait sayısız problemleri ihtiva eden mudil ve girift bir hadisenin başlı başına bir tetkik mevzuu olması zarureti kendiliğinden anlaşılabilir. Zaten yukarıda gördüğümüz gibi, bir çok esaslı meselelerin halli kültür değişmelerinin tetkikine bağlı kalmaktadır. Hakikatte muhtelif kültürlerle mensup bazen büyük gruplar arasında, geniş sahalar içinde, büyük bir ölçüde vukua gelen kültür değişmeleri gayet şümüllü, mühim meseleleri ihtiva etmektedir. Bu arada birçok ictimai gruplardan, küçük cemiyetlerden teşekkül etmiş büyük camialar arasında ortaya çıkan ihtilafların da, kültür farklarından ileri geldiği müteaddit defalar iddia edilmiştir. Bundan başka, yabancı kültürlerle bilhassa garb medeniyetiyle temasın mahalli kültürler için güçlükler yarattığı ve hususiyle ibtidai kavimlerin ortadan kalkmalarına sebep olduğu ileri sürülmektedir”.*¹³¹

Yaklaşık üçyüz seneden beri yaşanan bir vakıa haline gelen kültür değişmelerinin, sosyal bünyemize neler kazandırıp neler kaybettirdiğinin muhasebesinin yapılmasının gerekliliğini, Kültür Değişmeleri kitabında M.Turhan şu cümlelerle ifade ediyor:

“Bizim için kültür değişmelerinin tetkikini zaruri kalan son bir sebep de, memleketimizin iki buçuk asra yakın bir zamandan beri bu muazzam ictimai

¹³¹ Turhan, Mümtaz, a.g.e., s.30.

proses içinde bilfiil bulunmasıdır. Binaenaleyh bu zaman zarfında kültür değişmelerinin hangi safhasına vardığımızı, onun bize neler kazandırıp neler kaybettiğini; bu hususta ne dereceye kadar muvaffak olduğumuzu; nerelerde, neden ve nasıl bocaladığımızı; bütün bunların sebeplerini, sosyal psikolojiye ait saiklerini bilmemiz, onları dünyanın diğer kısımlarında meydana gelen değişmelerin neticeleriyle mukayese etmemiz, istikbaldeki inkişafımız hesabına inkar edilmez bir kıymeti haizdir.

*Şu halde, insanlık tarihinde emsaline rastlanmayan bir genişlik ve şiddette vukua gelmekte olan kültür değişmelerinin tetkiki, dünyanın bugünkü vaziyetinde yalnız nazari ve ameli bakımdan kıymet kazanmakla kalmıyor, aynı zamanda bir zaruret oluyor”.*¹³²

B. Sosyal Değişmelerde En Önemli Faktör : Kültür ve Kültürel Süreçler

1. Kültür Faktörü

Sosyal değişmeyi yönlendiren temel faktörlerden en önemlisi kültür faktörüdür.

Sosyo-Kültürel değişmelerin incelenmesinin önemi bizleri, kültürün muhafazası yönünde bir hassasiyete yöneltmelidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi kültür değişmeleri ictimai sahada bizlere bazı şeyler kazandırabileceği gibi, çok şey kaybettirebilir de. Esasında, gözlemler kültür değişimlerinin kapalı toplumlarda çok yavaş, açık toplumlarda ise hızlı olabildiğine işaret etmektedir.

Bir insan topluluğunda sosyal değişimin ortaya çıkabilmesi, insan unsurunun fiziki çevreyi işleyebilmesi ve teknolojiyi kullanabilmesi, o insan topluluğunun sahip olduğu kültürün yaratıcılığına bağlıdır. Kültür, daha önce de

¹³² Turhan, Mümtaz, a.g.e., s.32.

belirtildiği gibi, maddi ve manevi kültür olmak üzere ikiye ayrılır. Maddi kültür dediğimiz zaman araç ve gereç, makina, köprü ve maddi yapısı olan diğer tesisler akla gelebilir. Manevi kültür ise, örf ve adetler, sosyal müesseseler, sosyal organizasyon, değer hükümleri, din, inanç, bilgi vb. konuları kapsar. Eğer bir insan topluluğunda manevi kültür zengin ise, maddi kültürün gelişmesi, mesela, yeni tekniklerin bulunması ve uygulanması mümkün olur. Yine, manevi kültür zengin ise, toplumun ilim ve tekniği almaktaki çabukluğu ve uyumu daha kolay gerçekleşir. Manevi kültürün bu yaratıcı özelliği, ortaya çıkacak sosyal değişmelere yön vermektedir. Manevi kültürü korumak kadar, onu zamanla zenginleştirmek yoluyla maddi kültürü de arzulanan yakın ilişkinin ve karşılıklı etkileşimin devamı, toplumun genel anlamda sosyal dengesinin de bozulmamasını sağlar.¹³³

Manevi kültürün zenginleştirilmesi sayesinde korunan sosyal denge, toplum hayatı için gerekli olan sosyal değişmelerin daha sancısız bir şekilde gerçekleşmesine yardımcı olur. Maddi kültür bütün insanlığın hizmetinde olduğu için “*beynelmilel*”dir. Manevi kültür ise, unsurları itibariyle seçilebilme ve ayırdedilebilme özellikleri ile “*milli*”dir. Bunun için Milli Kültür ile medeniyet arasında bir bütünleşme ve uzlaşma gerekmektedir. Bu bileşimi sağlayan kültürler, sosyal gelişme yönünde önemli mesafe almaktadırlar.

Bir toplumun güçlü olabilmesi için hem kültürün, hem de medeniyetin dengelenmesi gerekir. Medeniyetten nasiplenmemiş bir kültüre sahip olan bir milletin çeşitli alanlarda yükselebilmesi zordur. Yüksek kültür seviyesi yüksek medeniyet yaratabilir. Bir ülkede kültür alanında bir ittifak ve uyum oluşturulamamışsa, aydınlar ikili kalıplaşmalar içine sıkışmış veya sıkıştırılmış ise bilimde ve teknikte ilerleme sağlanamaz.¹³⁴

¹³³ Erkal, Mustafa, a.g.e., s.257, Ayrıca bkz. Joseph Fichter, Sosyoloji Nedir?, çev: Nilgün Çelebi, Atilla Kitabevi, Ankara 1996.

¹³⁴ Erkal, Mustafa, a.g.e., s.258.

Kültürüne yabancılaşan veya yabancılaştırılmış olan bir toplumun geleceğe güvenle bakamayacağı ve yetişen nesillerin yozlaştırılmış bir kültür ortamında kimliklerini muhafaza edemeyecekleri aşıkardır. Kimliğini yitirmiş toplumların ise esaretten başka varacakları bir yer olamaz.

2. Kültürel Süreçler

Sosyal / Kültürel antropologlar, kültürel olaylara ve sorunlara, belli süreklilikler, başı-sonu belli olmadan süregelen olaylar olarak bakarlar ve bu tür sürekli oluşlara "süreç" (vetire) adını verirler. Bir bakıma kültürel süreçler, kültürün kendisi gibi, sosyal antropolojinin kavramsal araç ve gereçleridir. Sosyal antropolog kültürel olguya bu araç ve gereçlerle yaklaşır, gözlemlerini bu başlıklara göre sınıflar ve değerlendirir.

Kültürel süreçlerin kültürel olaylardan farkı, daha genel, soyut ve evrensele yakın düzeyde geçerli kavramlar olmalarındandır. Kültür kavramı içinde çok sayıda kültürel süreç bulunmakla beraber, bunlardan önemli olanlarını Bozkurt Güvenç, "İnsan ve Kültür" adlı kitabında aşağıdaki tablodaki gibi özetlemiştir.¹³⁵

¹³⁵ Güvenç, Bozkurt, İnsan ve Kültür, İstanbul 1974, s.122.

KÜLTÜREL SÜREÇLERİN TANIMLARI

<i>Süreçler</i>	<i>Tanımlar ve Açıklamalar</i>
Kültürleme (Enculturation)	Sosyal bilimlerdeki sosyalizasyon ya da geniş anlamıyla eğitim. Doğumdan ölüme kadar bireyin, toplumun istek ve beklentilerine uyacak şekilde etkilenmesi ve değiştirilmesi.
Kültürel Yayılma (Diffussion)	Belli bir toplumda, dıştan içe doğru ya da içten dışa doğru, maddi ve manevi öğelerin sürekli olarak yayılması.
Kültürleşme (Acculturation)	Kültürel yayılma süreciyle gelen maddi ve manevi öğelerle, başka kültürden birey ve grupların, belli bir kültürel etkileşime girmesi ve karşılıklı etkileşim sonunda her iki sinin de değişmesi.
Kültürlenme (Culturation)	Belli bir toplumun alt kültürlerinden, ya da farklı toplumlardan kopup gelen birey ve grupların, buluşması ve bir etkileşim süresi sonunda, asıl kültür ve alt kültürlerde bulunmayan yepyeni bir birleşime varılması.
Kültür Şoku (Culture Shock)	Bir kültürden başka bir kültüre giden bireylerin, yeni kültüre uyum yapmakta karşılaştıkları güçlükler, gösterdikleri tepkiler.
Zorla-Kültürleme (Trans-Culturation)	Bir kültüre mensup birey ve grupların, başka bir kültür tarafından zorla değiştirilmesi.
Kültürel Özümseme (Assimilation)	Bir kültürel sistemin başka bir kültürel sistemi, giderek, kendine benzetmesi, kültürel egemenliği altına alması.
Kültürel Değişme veya Kültür Değişmesi (Cultural Change)	Yukardaki bütün süreçlerin ve öteki kültürel etkenlerin bir bileşkesi olarak, toplumun bütünüyle veya bazı kurumlarıyla değişmesi ya da değişikliğe uğraması.

Kültür, dinamik ve sürekli bir olgu olarak kabul edilir. Temel unsurları olan geleneklerin, fikir ve sanat ürünlerinin nitelik ve nicelik, yani muhteva ve sayı bakımından değişmesi iyiye ve zenginleşmeye yönelik olursa kültürün evriminden; soysuzlaşmaya (dejenerasyon) ve fakirleşmeye yönelik olursa da kültürün yozlaşmasından (deformasyon) söz edilir.¹³⁶ Bizim tarihimiz kültürün evrimi, dejenerasyonu ve yozlaşmasının örnekleri ile doludur. Bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde milli kültürümüz özellikle yakın tarihimizin değişik safhalarında alabildiğince tahrif edilegelmiş ve yozlaştırılmaya maruz bırakılmıştır.

Bir millet, kültüründen farklı bir kültürle karşılaştığı zaman aşağıdaki sosyo-kültürel değişimlerden biri ile karşı karşıya kalır:

- 1) Bu kültürü tamamiyle reddeder (aşırı muhafazakar kültür),
 - 2) Bu kültürün kendi kültürüyle çelişik olmayan yanlarını milli kültürüne meczeder (milli kültür ağırlıklı kültür evrimi),
 - 3) Bu kültürün kendi milli kültürüyle çelişik kalıplarından, paradig-malarından, değer hükümlerinden bir bölümünü, çelişkileri görmez-likten gelerek, kabul eder (paradoksal veya eklektik kültür),
 - 4) Milli kültürünü bu kültürün sultasına terkeder (emperyalist kültür ağırlıklı kültür soysuzlaşması).
3. ve 4. şıklar kültür yozlaşması sürecine tekabül ederler.¹³⁷

¹³⁶ Özemre, Ahmet Yüksel, İslam'da Aklın Önemi ve Sınırı, Denge Yay., İstanbul 1996, s.201

¹³⁷ Özemre, Ahmet Yüksel, aynı eser, s.202.

C. Ahmet Hamdi Tanpınar'a Göre Geçiş Sürecinde Toplumsal Hayatta Yaşanan Değişim :

1. Aile Hayatındaki Değişmeler

Tanpınar, aile hayatında yaşanan değişimle ilgili gözlemlerine ve bu konudaki düşüncelerine özellikle romanlarında yer verir.

Tanzimattan itibaren aile hayatında başlayan değişimler kendini göstermeye başlar. Daha o zamanlarda,Tanzimatın gevşemiş örfünün, yavaş yavaş İstanbul içerisinde yaşamasına göz yumduğu sefahat evleri birçok yuvayı yıkmaya ve ocaklar söndürmeye başlamıştır (M.Beste,s.148-154)

Avrupalı bir hayat yaşama hevesi ve arzusu neticesinde ortaya çıkan zevk ve eğlence yerleri, aile hayatının temellerini derinden sarsıyordu (S.D.,s.34). Özellikle kadınların daha serbest bir hayat yaşama arzusu o zamanın yerleşik örfüne karşı bir tepkiyi meydana getiriyordu (S.D.,s.92).

Öte yandan Birinci Dünya Savaşında işgal orduları ile beraber, sosyal hayatta büyük bir değişim yaşanmaya başlamış, Rus ve diğer yabancı kadınların şehre dolmasıyla bir çok müslüman erkek bu yabancı kadınlarla metres hayatı yaşamaya başlamıştır. Tanpınar, bunun o günlerin modası olduğunu belirtir (S.D.,s.228).

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise, artık, aile hayatına kürtaj ve veled-i zina da girer (Huzur,s.278, SAE, s.115). Boşanma olaylarında da artış gözlenmektedir ve bu alelade bir hadise halini almıştır(SAE, s.137). Tanpınar, aile üzerine, SAE'de, konuşturduğu Nermin hanıma şu tespiti yaptırır:

“Yaşınız,başınız ahabplığa müsait, kocam kıskanmaz. Zaten akli başında insan bu asırda karısını kıskanmaz. Bugün aile artık arkadaşlık üzerine kurulmuş bir müessese oldu” (SAE, s.185).

Aile hayatı, yaşanan geçiş süreci istikametinde, evli erkek ve kadınların birbirleriyle gizli aşk yaşamaları, karı-kocaların aşıkları sebebiyle birbirlerini hatta çocuklarını terketmeleri, metres hayatları ve sefahatler neticesi meydana gelen değişimden nasibini alarak büyük bir sarsıntıya uğramıştır.

2. Eğitim ve Öğretim Hayatındaki Değişimler

Daha önceki bölümlerde ifade edildiği gibi, eğitimde yapılan yenilikler neticesi, Batı düşüncesi eğitim ve öğretim hayatına hem fikri hem de tatbiki olarak girmişti.

Tanpınar'ın Tanzimat sonrası başlayan tercüme hareketlerinin kifayetsizliğinden bahsederken, tercüme hareketlerinin eğitime kazandıracakı imkanlara ne kadar çok önem verdiğini öğreniriz:

*“Tanzimat, hatta İkinci Mahmud devri yeniliği tercüme ile işe başlar. Fakat bir türlü tercüme işi uzun zaman halledilemez. Günün birinde devlet tercüme işine sahip çıktı. İçlerinde çok büyük ve mühimleri de bulunan bir kaç yüz eser dilimize çevrildi...Orta münevver behemahal bir ecnebi dili öğrenmeye mecbur değildir. Ama kendi dilinde, onu dünya fikir hayatını takipten mahrum edemeyiz. Cemiyeti ayakta tutan, büyük sanatkarın, alimin yetişmesine hizmet eden, hayata rengini veren bu kalabalık zümreyi yeter derecede beslemezsek binayı ayakta tutamayız. Gençlerimizin bir çok eksikliği umumi kültür seviyesinin düşüklüğünden geliyor. Kaldı ki hakikaten yetişecek olanlar için dahi tercüme eser zaruridir”.*¹³⁸

Tanpınar, Tanzimat sonrası okullarda verilen eğitimin kalitesizliğinden bahsederek şöyle der:

¹³⁸ Tanpınar, Ahmet Hamdi, Y.G.,s.32, Cumhuriyet, 25 Ocak 1951,nr.9510' dan nkl.

“Çocuklarımızı muayyen yaşlara kadar okutmağı adet edindik. Bu çok güzel şey! Fakat günün birinde bu mektepler sadece işsiz adam çıkaracak..”(Huzur,s.299).

Yazar, Huzur romanında aktardığı bu düşüncelerini kendisiyle yapılan bir röportajda şöyle dile getirir:

*“Eğitim yolu ile hiçbirşey elde edemeyiz. Meğer ki,terbiye ve tahsil memleket realitesine dayansın. Yani evvela memleketi bilelim, onun ihtiyaç ve imkanlarına göre muntıkalarına ayıralım, bu ihtiyaçları karşılayacak insan yetiştirmeyi hedef turalım. Zaten milli eğitimden de bunu anlarım... ”*¹³⁹

Sahnenin Dışındakiler'de, romanın kahramanı Cemal'in okul hayatına ait hatıralarında, ders esnasında sıkıldıkları için, okul arkadaşlarının arka tarafta yeni moda olan bosk talimi yapmaları, bazılarının çıplak kadın resimlerine bakmaları, birbirlerine aşk hikayeleri anlatmaları gibi hususlar Tanzimat sonrasında verilen eğitimin kalitesi ve yetişen neslin durumu hakkında bize bilgi verir (S.D.,s.57).

Meşrutiyet döneminin eğitime getirdiği yeniliklerin sadece şekilde kaldığına inanan Tanpınar, bunu, Sahnenin Dışındakiler'de Hayri İrdal'ı konuşturarak ifade eder (S.D.,s.35). Açılan yabancı okulların eğitime katkısının yanı sıra, batılı fikirlerin ülkeye girmesine ve hayat tarzının değişimine yaptığı etkiyi, Sahnenin Dışındakiler'de Sabiha'dan örnek vererek vurgular. Öyle ki, Sabiha, aldığı eğitimin etkisiyle kadın hürriyetinin sağlanabilmesi için kadının çarşıdan çıkması gerektiğini savunur ve çarşafa düşman hale gelir (S.D.,s.115).

19.yüzyılın en güçlü fikir akımı pozitivistimin fikir ve düşünce hayatına girmesiyle eğitim müesseselerinin bu *rasyonel* ve *pozitivist* yapılanmasının ortaya çıkardığı yeni aydın tipi, aldığı eğitimin etkisiyle ilmi yani rasyonel aklı

¹³⁹ Tanpınar, Ahmet Hamdi, Y.G.,s.294,Yücel Mecmuası,Ağustos 1950,nr.8' den nkl.

kendisine yeni iman esası olarak kabul etmiştir. Tanpınar, SAE'de bu yeni aydın tipini hiciv yoluyla eleştirir :

“Daha o gün Doktor Ramiz'in bu tedavi sistemine (psikanaliz), hastası çıkınca tatbik edilecek bir usulden ziyade bütün dünyayı ıslah edecek tek vasıta, ancak dinlerde görülen o tek kurtuluş yolu gibi baktığını anladım...Ve elime bir kağıt parçası uzattı.

-Doktor,isteyerek rüya görülür mü hiç? Reçeteyle rüya...İmkansız!.

-Bu müspet bir ilimdir dostum! Burada itiraz olmaz” (SAE,s.98).

Tanpınar, Tanzimat sonrasında kurulan ilk akademi hüviyetindeki *Encümen-i Daniş*'in lağvedilmesinin eğitime ve ilim hayatına menfi etki yaptığını, memlekette ilim hayatının hala gerektiği gibi kurulamamasının sebebinin bu olay olduğunu söyler.¹⁴⁰

3. İktisadi Hayattaki Değişim

Batılılaşma vetiresine tam anlamıyla girdiğimiz Tanzimatla beraber iktisadi hayatta da mühim değişiklikler vuku bulur. Özellikle Islahat Fermanının gereği olarak kurulan Duyun-u Umumiye, iktisadi buhrana Batı tarzı çözümler getirmeye çalışması sebebiyle önemli bir dönüm noktası olur.

Tanpınar, roman ve yazılarında bu hususa yani iktisadi hayatta yaşanan değişimlere de değinir.

Tanzimat sonrasında Avrupa tahvillerinin çok revaç bulunduğunu (M.B.,s.142), faizin ticaret hayatına kar maksadıyla önce azınlıklar tarafından girdiğini ve sonradan iyice benimsendiğini (M.B.,s.144) onun Mahur Beste isimli romanından öğreniriz.

Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşının yaşandığı dönemlerde, meydana gelen iktisadi buhranın insanları değiştirdiğine değinir (S.D.,s.134).

¹⁴⁰ Tanpınar, Ahmet Hamdi, Y.G., s.29, Cumhuriyet Gz., 25 Ocak 1951 nr.9510'dan nkl.

Yaşanan buhranın sebep olduğu fakirliğin neticesinde kadınların önce çöpçülükle umumi hizmete girdiğini, ardından memuriyetlerde görev almaya başladıklarını belirtir (S.D.,s.198). Savaşların ve iktisadi buhranın bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de büyük bir ahlaki buhrana sebebiyet verdiğini, bunun neticesi olarak da hayatın değiştiğini söyler (S.D.,s.199).

Özellikle, Birinci Dünya Savaşı sırasında İstanbul'da, işgal ordularının şehre döktüğü paraların kazanç şekillerini altüst ettiğini, refah seviyesinin el değiştirdiğini, yabancı kuvvetlerle beraber bir çok gündelik iş çıktığını ve böylelikle kolay yoldan servet elde edildiğini, ancak bu servetin yine kolay yoldan, eğlence, sefahat alemi gibi sebeplerle elden çıktığını anlatır (S.D.,s.199). Bu savaş döneminde bir çok harb zengini de türemiştir (SAE, s.199).

Tanpınar aynı şekilde; İkinci Dünya Savaşının arefesinde, savaşın başlama endişesinin ticaretle uğraşan bir kısım esnafı karaborsacılığa ittiğine ve kişilikleri değiştirdiğine vurgu yapar (Huzur,s.11-78).

Huzur romanında kendisinden bahsettiği Yaşar Bey'in kimliğinde, Cumhuriyet sonrası bazı aydın tiplerinin muasır ilmi ticari kazanç biçimi şeklinde algıladıklarını öğreniriz (Huzur,s.192-193 ve 231).

Tanpınar, ideal aydın tipi olarak benimsediği ve romanlarında düşüncelerine sıkça yer verdiği İhsan'a bir konuşmasında, iktisadi reformun zarureti ve maarifin istihsalin yardımcısı olması gerektiğini söyler (Huzur,s.297-299).

4. Dini Hayattaki Değişim

Yukarıda zikredilen, Aile, Eğitim ve İktisadi Hayatta yaşanan değişim hadiselerinin, sosyal realitenin temel bir gerçeği olarak Dini Hayatta da bir çok değişimi beraberinde getireceği aşikardır.

Tanpınar, eserlerinde dini hayatta yaşanan değişimlerle ilgili bir çok tespitler yapar. Onun romanlarında ve yazılarında, din duygusunun, mistik bir anlayışla, *kendini aşma* (transandans) hali olduğu düşüncesi bariz bir şekilde hissedilir.

Huzur romanında ve Mahur Beste'de din konusundaki düşüncelerini romanın kahramanlarının ağzından okuyucuya aktarır.

Özellikle Huzur romanının kahramanı olan Mümtaz, -ki edebiyatçılarımız Mümtaz'ın, Tanpınar'ın kendisi olduğu hususunda müttefiktirler (M.Kaplan, TEÜA., s.364, Berna Moran, a.g.e.,s.204)- bir intikal devri insanı olarak Din konusunda oldukça mütereddit bir portre çizer (Huzur,s.50-51).

Tanzimat dönemini anlattığı Mahur Beste'de, o zamanın din alimlerinin sözleriyle değişen din anlayışına vurgu yapar:

“Bir gün Fetvahaneye'de konuşuyorduk. Arkadaşlardan biri: “Bu arabalı, feraceli, fenerli ramazan gezintilerini kaldırsak,” dedi; “fısk”u, fücür menbaı oluyor, ramazanla ne alakası var?”

“Yok” dedim; ilişmeyin, ramazanın ta kendisidir.” “....Ramazan eğer halkın hayatına ait, eğer müslümanlık halkın ise, bırakın istediği gibi ona kendi istediği şekli versin..”

“...O zaman birisi: “Kadın erkek piyasa gavur işidir, bizde yoktur” dedi.

“İyi ama, Ramazan da, Şehzadebaşı da bizim damgamızı taşır. Bu neye benzer bilir misin? Fotoğraf da gavur icadıdır demeye” diye cevap verdim” (M.B.,s.109-110).

Mahur Beste'de İsmail Molla'ya:

“Bizim şark; müslümanlık, şu bu diye tebcil ettiğimiz şeyler, bu toprakta kendi hayatımızla yarattığımız şekillerdir” sözlerini söyler. İ.Molla'ya göre, bize uluhiyetin çehresini veren Hamdullah'ın yazısı, İtri'nin Tekbir'i, kim olduğunu bilmediğimiz bir işçinin yaptığı mihraptır (M.B.,s.109). Dolayısıyla A.H. Tanpınar'a göre dinin, metafizik ve mücerret hususundan ziyade kültürün temel bir yapıcısı haline geldiği; “somut maddi ve manevi kültür olarak dini” gözönünde bulundurmak istediği görülmektedir. Burada, kültürün milli bir

özelliğe sahip olması, verdiği örneğin milli yaratışlarda da olduğu gibi onun bir milli din anlayışına sahip olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Huzur'da, Mümtaz'la İhsan'ın bir konuşmasından, 19.y.yılın doğurduğu pozitivist ilim anlayışının dine bakışta nasıl bir değişim getirdiğini gayet iyi anlarız:

(Mümtaz)- “Ben insanı seviyorum. Onun şartlarıyla doğuşme kudretini seviyorum.Kaderini bile bile hayatı yüklenmesini, o cesareti seviyorum. Şair olsaydım tek bir manzume yazardım. İki ayağı üzerine kalkan ilk ceddimizden bugüne kadar insanlığın macerasını anlatırdım...Allah'ı etrafımızda ve kendi içimizde yaratmamız.Evet tek bir manzume yazardım. İnsanı teganni etmek istiyorum,derdim; maddeyi uykusundan uyandıran ve kainata kendi ruhunu geçireni teganni edeceğim,ey bütün büyüklüğü ihata eden lisan! Sen bana yardım et!

İhsan yeğenine şüphe ile baktı:

-Bu ne coşkunluk Mümtaz? Adeta ondukuzuncu asrın medeniyet müminlerine benzedin...

....

-Mümtaz gorilden insana doğru yürüyüşün şiirini yazmak istiyor”

(Mümtaz)-Evet, gorilden insana doğru yürüyüş. İyi hatırlattın.”
(Huzur,s.113).

Tanpınar, Cumhuriyet devri insanının dine karşı duygularını Huzur'da Mümtaz'ın şahsında iyice belirginleştirir:

“Hakikatte Nuran'ın aşkı Mümtaz için bir nevi dindi. Mümtaz bu dinin tek abidi, mabedin en mukaddes yerini bekleyen ve ocağı daima uyanık tutan baş rahibi, büyük mabudenin sırrın yenini bulması için insanlar içinde seçtiği fani idi” (Huzur,s.200).

...

-Bilmem, tam dindar mıyım? Her halde şu anda dünyaya çok bağlıyım. Fakat ne Allah ile kulunun arasına girmek isterim, ne de insan ruhunun büyüklüğünden, imkanlarından şüphe ederim. Kaldı ki bunlar milli hayatın kökleridir”(Huzur,s.229).

Bu ifadelerde de Tanpınar'ın, beşeri aşk eksenli bir mistik din ile, hümanist ve milli din anlayışının izlerini sergilediği görülmektedir.

Cumhuriyet döneminde, savaşların neticesi olarak ortaya çıkan siyasi ve iktisadi buhranların insanları dinden uzaklaştırdığını, bir kısım aydın ve sosyete tabakasının din dışı temayüllere rağbet ettiğini Tanpınar usta bir dille anlatır. Bu temayüllerden birisi de *İspirtizma cemiyetidir*(SAE, s.126).

5. Eğlence ve Sanat (Boş Zaman) Hayatındaki Değişim

Tanzimatla beraber eğlence ve sanat hayatındaki anlayışlar da sosyo-kültürel değişimden etkilenerek farklılaşmıştır.

Eğlence hayatında ilk göze çarpan, eskilerin sakin yerlerde tabiatla beraber duydukları haz duygularının gittikçe daha dünyevi hale gelişidir.

Tanpınar, Tanzimat döneminin eğlence anlayışını bir yazısında şöyle tasvir eder :

“Eski İstanbul,akşamdan sonra, kafeslerden ve perdelerden sızabilen mum aydınlıklarıyla bir müddet yakamozlu bir deniz gibi olduğu yerde ürperir, yatsı namazının kandilleri söner sönmez son fener izlerinde - bir kaç türbenin nezir ışığı hariç- kendi üstüne kapanırdı. Yalnız ramazanlar ve kandillerle bazı şenlikler, zaferler, sultan doğumları koyu maviliğe mahyaların ışıktan asmalarını gererlerdi. Bunun dışında, sadece İstanbul mehtabının şehri zaman zaman giydiren aydınlığı vardı. Gerard de Neval, Tanzimat'tan üç yıl sonra, fakat onun getirdiği yenilikler hayatımızı daha değiştirmeden evvel, İstanbul ramazanlarını görenlerden biridir. Hatta şehir gecesinin dış manzarasında fazla ısrar etmemekle beraber, “Şark Seyahati”nin İstanbul'a ait kısmına “Ramazan geceleri” adını verir. Fakat halk hayatından, sokakları dolduran neş'eden, karagözden ve bir nevi halk tiyatrosundan -çok aradığım halde bir türlü izini bulamadım: Öyle tahmin ediyorum ki herhangi bir orta oyunudur ve

*mevzuunu da ayak üstü kendisi uydurmuştur- bahsettiği halde ne Haliç'ten, ne de Boğaziçi'nden bahseder”.*¹⁴¹

Tanzimat öncesi ve biraz sonrasında meşhur mesire yerleri boş zamanların değerlendirildiği ve çeşitli eğlencelerin tertiplendiği yerler olarak göze çarparken (M.B.,s.29-75), buraları daha sonra içkili eğlencelerin, zevk ve sefa gecelerinin yaşandığı yerlere dönüşmüştür (Huzur,s.237-246, SAE,s.162).

Tanpınar, eskiden konaklarda saz ve musiki dolu eğlence gecelerinin yaşandığını, ancak zamanla Beyoğlu ve Galata'daki Avrupalı zevk ve eğlencelere müslüman halkın da rağbet ettiğini belirtir (M.B.,s.42).

Tanzimat sonrasında yavaş yavaş ortaya çıkan gizli sefahat evleri ve koltuk meyhaneleri de artık zevk ve eğlence yerleri arasında yer alır (M.B.,s.147-148).

Eski eğlence ile değişen eğlence anlayışına Tanpınar, Huzur'da Mümtaz'ın düşünceleriyle vurgu yapar:

“Emin Bey onun (Aziz Dede'nin) sofrası zevklerine olan merakını, eskiden verdiği o debdebeli ziyafetleri anlattı. Eski Mevlevi dergahlarının sımatlarından, kendisinin tanıdığı aşçı dedelerden,onların pişirdiği kuzu ve pilavlardan, aynı güzide insan ve asıl zevkle bahsetti.O kadar ki, Mümtaz onu dinlerken,”Bizi iğrendiren alaturka büsbütün başka şey demek..” diye düşündü” (Huzur,s316).

Tanzimat döneminde, İstanbul Şehzadebaşı'nda *Direklerarası* olarak bilinen yer, orta oyunlarının oynandığı, tiyatro kumpanyalarının gösteri yaptığı yerdir (SAE,s.62). Tanzimat sonrasında tiyatroya da bir rağbet yaşanmaktadır. Tanpınar, tiyatroya rağbetin, insanın kendisinden, yaşadığı gerçeklerden kaçış sebebiyle olduğunu, SAE'de H.İrdal'ın ve S.D.'de Cemal'in düşünceleriyle anlatır (SAE,s.63, S.D.,s.340).

¹⁴¹ Tanpınar, Ahmet Hamdi, Y.G.,s.151, İstanbul, 1953, s.59-70'den nkl.

Memleketimizde ilk tiyatro hareketlerinden bahsederken,Tanpınar, şu hususlara temas eder:

*“...Memleketimizde ilk tiyatro hareketleri başıboş bir şehirli zevki veya eğlencesi şeklinde uzun zaman devam eder...1908'e kadar tiyatro, Türk muharrirleri için memnu meyva olur. 1908'den sonra da devlet bu sanat hakkında sarih bir vaziyet alamaz. Ancak 1914'de Türk tiyatrosu kısa bir müddet için ciddiyetle ele alınır. Fakat tiyatro caziptir. Medeni hayatın bir tarafıdır. Devletin yapamadığını halk yapar.En umulmadık zamanda, mütareke yıllarında sahneye Türk kadını çıkar”.*¹⁴²

1914'de Darul Bedayi'nin açılması tiyatro ve sosyal hayat için bir dönüm noktası olur. Tanpınar'ın bahsettiği, ilk Türk kadınının sahneye çıkması, gerçekten de sosyal hayatta yaşanan değişimin net bir göstergesidir. Sahnenin Dışındakiler'de Sabiha'nın aktrist olmaya heveslenmesinden bahseden Tanpınar, onun şahsında o zamanın kadınlarının daha serbest bir hayat istediğini şu sözlerle ortaya koyar:

*“-Aktörlük mü diyorsun?
-Evet aktörlük..Sarah Bernhandt, erkek rollerine bile çıkarmış..
-Ama,yine senin hayatın olacak! Kendi hayatın!
-Tabii, ama yine her gün bir başkası olacağım...Bütün insanları tanıyacağım hepsinin kılığına gireceğim.
-Kadınlar bizde aktör olamazlar..
-Bu gün olamazlar ama yarın olurlar...Yarın, ne olacağını biliyor musun? Her gün bir şey değişiyor...”(S.D.,s.138).*

Değişen sanat gibi sanatkarların anlayışı da değişmiştir. Tanpınar bunu SAE'de H.İrdal'a eski sanatkarlarla yenilerinin kıyasını yaptırarak anlatır:

“-Zanaatkarın yerini tüccarın alması acınacak şeydir hakikaten!

¹⁴² Tanpınar, Ahmet Hamdi, Y.G.,s.30, Cumhuriyet Gz., 25 Ocak 1951, nr.9510'dan nkl.

Sonra Halit Ayarcı'ya döndüm:

-Eskiden, dedim, bu cins işler, yalnız sermaye meselesi değildi.

Sevenler ve işin içinde yetişenler yaparlardı! (SAE,s.161).

Sanat hayatına en büyük tesiri tabiatla yakın temasın ve musikinin yaptığını (Y.G.,s.151-389, Huzur,s.332) söyleyen Tanpınar, sanat hayatında mühim değişiklikler yaşanmamasının sebebinin yeni kuruluşların karşısındaki iç vaziyetimizin şüpheden ileriye geçmemiş olmasından kaynaklandığını söyler ve ekler: “*Ne kadın meselesini, ne kanunlarımızdaki değişiklikleri, ne de esasında garpli kültür ve sanatı başka türlü olmayan, olmaması icab eden hayat şekilleri halinde almadık. Bir kelime ile, yaptığımızın çoğuna tam inanmadık...*”¹⁴³

¹⁴³ Tanpınar, Ahmet Hamdi, Y.G.,s.37, Cumhuriyet Gz.,2 Mart 1951, nr.9546'dan nkl.

III. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi, idari ve askeri sıkıntılarla karşılaşması devletin yöneticilerini ıslahat tedbirleri almaya sevketmiş, ancak alınan tedbirlerin satıhta kalması, öze inememesi ve günü kurtarmaktan öteye geçememesinden dolayı, Batı ile yapılan sıkı temaslar, sonuçta, devletin ve milletin kendisine yabancılaşmasına sebebiyet vermiştir.

Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu 18. asra büyük karışıklıklar içinde girmişti. Rönesanstan itibaren her sahada yeni ilerlemeler kaydeden Avrupa medeniyeti karşısında Osmanlı imparatorluğu kendi siyasi birliğini muhafaza ve devletin devamını teminat altına alabilmek için bu medeniyetten faydalanmak zorunda olduğunu kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Bu suretle ilk defa III.Ahmet zamanında bir ıslahat hareketi başladı. Tanzimattan önce Avrupa'dan mülhem olarak girişilen bu ilk ıslahat hareketi Osmanlı Devleti'nde “Lale Devri”ne tekabül etmektedir.

Tanzimatı hazırlayan sebeplerin kaynaklarını bu ıslahat tedbirlerinin basiretsizliğinde aramak doğru bir yaklaşım olacaktır. Osmanlı Devleti'nde yapılan ıslahat hareketlerini başlıca üç devreye ayırabiliriz. Birinci devre; ıslahat hareketleri üzerinde hakim olan fikirlerin Osmanlı Devleti'nin kendi tarih ve kültüründen mülhem olduğu ve tarihçilerin serbest değişmeler devri olarak tanımladığı devredir. İkinci devre ise, alınan mağlubiyetlerin sebeplerinin araştırıldığı, çözümlerin arandığı ve Batı ile temasların yavaş yavaş başladığı, Batılı fikir ve ilim adamlarından tavsiyeler alındığı devre olan ve tarihçilerin intikal devri olarak isimlendirdikleri III.Selim zamanıdır.

Üçüncü devre ise, artık değişmelerin şumüllü ve cezri yani mecburi hale geldiği; İmparatorluğun içinde bulunduğu sıkıntılardan kurtulabilmesi için Batı'dan mülhem fikirlere ihtiyaç duyar haline geldiği mecburi değişmeler devri olarak adlandırılan II.Mahmut devridir.

II.Mahmut'un gerçekleştirdiği yenilikler Tanzimat'ı hazırlayan en önemli sebep olmuştur.

Tanzimatla beraber Batıya tamamen açılan Osmanlı İmparatorluğu, daha sonraları, Garplılaşma yahut Batılılaşma diye adlandırılan vetireye girmiştir. Tanzimat Fermanında ve sonrasındaki Islahat Fermanında alınan kararlarla İmparatorluk, başta askeri alanda olmak üzere; iktisadi, siyasi, maarif ve dini alanlarda da Avrupa'nın yörüngesine girmiş oldu.

Batı ile sıklaşan temaslar ve Avrupa hayatına karşı duyulan alaka, İmparatorluğun payitahtı ve merkezi konumunda olan İstanbul'da yeni bir hayat tarzının benimsenmesine sebep oldu.

Mithat ve Mustafa Reşit Paşaların himayesinde Avrupa'ya ilim tahsiline giden gençlerin, orada, pozitivizmle tanışmaları; 19.asrın bu en kuvvetli ve dine, özellikle de İslama karşı olan bu fikir akımını ülkeye sokma çabaları, yetişen aydınlar üzerinde çok büyük tesirler gösterdi. İmparatorluğun iç ve dış gailelerle uğraştığı bir ortamda idarecilerin aldığı tedbirlerin faydalı olamaması, sonuçta aydın kesimin (entelijensiyanın) ekseriyetinin Batılılaşmaktan yana tavır koymasını icap ettirdi.

Tanzimat sonrasında yaşanan bu kendi kültürüne yabancılaşma sürecini, Tanpınar'ın çok güzel bir tesbitle, “Oedipus kompleksi”ne yani babasını öldüren insan kompleksine benzettiği geçiş sürecini, aynı zamanda kimliğini bulamamış insan tipinin ortaya çıktığı bir süreç olarak da nitelendirebiliriz.

Sürekli bir inkıraz halinde yaşayan insanlardan müteşekkil cemiyet, yaşadığı savaşlar ve buhranlar sebebiyle bir türlü “kendi” olamadı; Avrupa gibi olma rüyası ve Batılılaşma sevdası ile hep kendini oyaladı.

Çalışmamızın ortaya koyduğu diğer bir realite de, Tanpınar'ın fikirlerinde ifadesini bulan “Devam”, “Bütünlük” ve “Kendini Aşma=Trandandans” anlayışının olmayışının koca bir İmparatorluğun çökmesine neden olduğu gibi,

bundan sonrasında da, yaşanan inkırazların ve “iç-insan” buhranlarının sona erdirilemeyeceği gerçektir.

Tarihimiz boyunca meydana gelen sosyo-kültürel değişim hadiselerinin tek bir sebebe indirgenemeyeceği de bir diğer realitedir. Sosyokültürel değişimlerin çok yönlü olarak incelenmediği ve millet üzerinde yaptığı menfi tesirlerin köklü tedbirlerle ortadan kaldırılmadığı sürece, bizi “biz” yapan değerlerimizin alt-üst olması ve sonuçta, tarihi bir gerçek olarak kültürünü yitiren ve böylelikle esir millet durumuna düşen ülkeler haline gelmesi tehlikesinin büyük olduğu ortadadır.

Tanpınar’ın hızlı sosyal değişmelerin yaşandığı bir dönemi, bir edip olarak hassas bir şekilde gözlemesi ve bunu sosyal-kültürel tarihin belgeleri olarak bizlere sunması edebi eserlerin sosyal araştırmacılar için ne kadar çok önemli olduğunu bir kez daha gözler önüne sermiştir.

IV. BİBLİYOGRAFYA

- ADIVAR, Adnan, Osmanlı Türklerinde İlim, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970
- AKÜN, Ömer Faruk, “A.H. Tanpınar’ın Hayatı ve Yazılarının Bibliografyası”,
Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, c.XII, İstanbul, 31 Aralık 1962
- ARSLANTÜRK, Zeki, Sosyal Bilimciler İçin Araştırma Metod ve Teknikleri,
MÜİF Yay., İstanbul 1995
- Naima’ya Göre XVII.Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı, Ayışığı Yay.
İstanbul 1997
- AYVAZOĞLU, Beşir, “Saatleri Ayarlama Enstitüsü Yahut Bir İnkıraz
Felsefesi”, Töre Mecmuası, İstanbul, Temmuz 1985
- ANDI, M.Fatih, Tanzimattan Cumhuriyete Türk Edebiyatı, Yeni Şafak Gazetesi
Yay., İstanbul 1995
- BERKES, Niyazi, Türkiyede Çağdaşlaşma, İstanbul 1978
- BİLGİSEVEN, Amiran Kurtkan, Genel Sosyoloji, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995
- Sosyal İlimler Metodolojisi, Filiz Kitabevi İstanbul 1978
- CEBECİ, Dilaver, Tanzimat ve Türk Ailesi, Ötüken Yay., İstanbul 1993
- DANIŞMEND, İsmail Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c:IV
DİA, Batılılaşma Maddesi, c.5
- DİZDAROĞLU, Hikmet, Şinasi Yaşamı, Sanatı, Şiirleri, Varlık Yay. Türk
Klasikleri, İstanbul 1982
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (Heyet), Çağ Yay., İst. 1989, c:11-12
- ENGİNÜN, İnci, Modern Türk Şiirinin Ufku: Ahmet Haşim, Dergah Mec.,
İstanbul Kasım 1992, sa.33
- ERGİN, Osman, Türk Maarif Tarihi, C.I-II, İstanbul 1977
- ERKAL, Mustafa, Sosyoloji (Toplum Bilimi), İstanbul 1995
- Sosyal Meselelerimiz ve Sosyal Değişme, Mayaş Yay. Ankara 1984
- ERÖZ, Mehmet, Türk Ailesi, Devlet Kitapları, İstanbul 1977

- FICHTER, Joseph, Sosyoloji Nedir?, Çev:Nilgün Erçelebi, Atilla Kitabevi
Ankara 1996
- FINDIKOĞLU, Z.Fahri, İctimaiyat Dersleri, İÜİF Yay.,İstanbul 1971, c.I
—————"Tanzimatta İctimai Hayat", Tanzimat,Mv.Nşr. (İnönü'ye
Tanzimat'ın 100.yıl Armağanı), İstanbul 1940
- GÖKALP, Ziya, Türk Medeniyeti Tarihi, Kültür Bk. Yay., Hzr. İsmail Kara ve
Kazım Yaşar Koprıman, İstanbul 1976
- GÜNGÖR, Erol,Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik, İstanbul 1984
- GÜVENÇ, Bozkurt, İnsan ve Kültür, Remzi Kitabevi, İstanbul 1974
- KABAKLI, Ahmet, Türk Edebiyatı, İstanbul 1969, c:III
- KAPLAN, Mehmet,Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar, Dergah Yay., İstanbul
1997,c:1-2
—————Mahur Beste, Dergah Yay.,İstanbul 1995, Sunuş Yazısı
- KARPAT, Kemal, Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul 1967
- KORLAELÇİ, Murtaza,Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi,İnsan Yay.,İstanbul 1986
- KÖSEMİHAL, Nurettin Şazi, Sosyoloji Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul 1968
- KUTLU, Mustafa, "Tanpınar'ın Yalan Dünyası", Yönelişler Dergisi, İstanbul
Nisan 1993
- KÜÇÜK, Hasan, Türk-İslam Sosyal Düşünce Yapısı, İstanbul 1980
- LEWIS, Bernard,Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev:Metin Kırıatlı, TTK, Ankara
1996
- Mahir Ünlü-Ömer Özcan, Ahmet Hamdi Tanpınar, 20.Yüzyıl Türk Edebiyatı,
İstanbul 1990
- MARDİN, Şerif, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, İletişim Yay., İstanbul 1983
—————Türk Modernleşmesi, İletişim Yay., İstanbul, 1991
- MERİÇ, Ümit, Auguste Comte,Sosyoloji Dergisi, s.19-20,İstanbul 1964-1966

- MORAN, Berna, “Ahmet Hamdi Tanpınar’ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü”,
Birikim Mec., İstanbul, Mart 1978, sa.37
- Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış, İstanbul 1983
- OKAY, M.Orhan, Bir Monografi Denemesi: Ahmet Hamdi Tanpınar, Dergah
Mec., Ağustos 1992, sayı:30
- ORTAYLI, İlber, "Osmanlı Toplumunda Aile", Türkiye'de Ailenin Değişimi,
Türk Sosyal Bilimler Derneği Yay., Ankara 1984
- ÖZEMRE, Ahmet Yüksel, İslam'da Aklın Önemi ve Sınırı, Denge Yay., İstanbul
1996
- PERİN, Cevdet, Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri, İst.1946
- SEVÜK, İsmail Habib, Avrupa Edebiyatı ve Biz, c:II, İst.1941
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, Yaşadığım Gibi, Der.: Birol Emil, Dergah Yay.,
İstanbul 1996
- Edebiyat Üzerine Makaleler, Der.: Zeynep Kerman, Dergah Yay.,
İstanbul 1995
- 19.Yüzyıl Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1976
- Huzur, Dergah Yay., İstanbul 1996
- Saatleri Ayarlama Enstitüsü, Dergah Yay., İstanbul 1992
- Sahnenin Dışındakiler, Dergah Yay., İstanbul 1997
- Mahur Beste, Dergah Yay., İstanbul 1995
- TEZCAN, Mahmut, Toplumsal Değişme, 3. bs., Ankara 1995
- TOFLER, Alvin, Üçüncü Dalga, Çev. Ali Seden, Altın Kitaplar Yay., İstanbul
1981
- TUNAYA, Tarık Zafer, Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri,
İstanbul 1960
- TURAN, Osman, Tarihi Akış İçinde Din ve Medeniyet, Nakışlar Yay., İst. 1980
- TURHAN, Mümtaz, Kültür Değişimleri, MÜİF Yay., İstanbul 1986
- TÜRKDOĞAN, Orhan, Çağdaş Türk Sosyolojisi, İstanbul 1995

————— Değişme-Kültür ve Sosyal Çözölme, Türk Dünyası Araştırmaları
Vakfı, İstanbul 1988

TÜRKÖNE, Mümtaz'ler, Osmanlı Modernleşmesinin Kökleri, İstanbul 1995.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, Osmanlı Tarihi, c.II, TTK Yay.,
Ankara 1983

ÜLKEN, Hilmi Ziya, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, c:I-II, İstanbul 1966

————— "Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri", Tanzimat, Mv.Nşr.
(İnönü'ye Tanzimat'ın 100.yıl Armağanı), İstanbul 1940

